

אחוזה דתית יהודית-מוסלמית

חזון מחודש לעתיד של שותפות

הרב ד"ר יעקב נגן

אחוזה דתית יהודית-מוסלמית

חזון מחודש לעתיד של שותפות

הרב ד"ר יעקב נגן

כל הזכויות שמורות למרכז הבין דתי אור תורה - בית המדרש לישראל והאנושות
מבית רשת אור תורה סטון - תשפ"ה 2024

עריכה: דוד צרי
גרפיקה ועימוד: זאטר קריאטיב
קרדיט לתמונה: דידה מולדיר

מבוא 1

חלק א':

תיאולוגיה יהודית של האנושות ודתותיה 9

חלק שני:

השקפות האסלאם על יהודים ויהדות 27

אחרית דבר 49

נספח א: היהדות, היהודים והתורה בעיני

האסלאם: שו"ת מאת פְּתִיחַ הַיּוֹלָה גוֹלֵן 51

נספח ב: המרכז הבין דתי אור תורה

הופכים את הדת לחלק מהפתרון 59

מבוא:

שלוש הדתות האברהמיות לא נוצרו כדי לסבול זו את זו מתוך גורל בלתי נמנע או מתוך נימוס זו כלפי זו. הסיבה לקיומן היא להיפתח זו לזו ולהכיר זו את זו, כדי להיטיב זו עם זו.

המלך מוחמד השישי, מלך מרוקו.¹

מילותיו של המלך מבטאות חזון שמניע אותי ואת עבודתי שבו הדתות האברהמיות ירפאו את יחסיהן זו עם זו ויהפכו כולם למקור ברכה לעולם. הן חולקות סיפור גדול, שבו לכל אחת מהן תפקיד למען האנושות.

פרדיגמה מחודשת

כותרת המשנה של ספרון זה באה להבהיר שאין זו קריאה לפרדיגמה חדשה אלא לפרדיגמה מחודשת. שנים של לימוד המסורת היהודית והמסורת המוסלמית לימדו אותי שקריאה זו מהדהדת בטקסטים היסודיים שלנו.

המרכז הבין דתי "אור תורה"² ניגש ללימוד ולדיאלוג מתוך מחויבות כפולה: נאמנות לטקסטים הקדושים שלנו, והשאיפה שמאמצינו יהיו מונעים מרצון האל ומשקפים אותו. בספר בראשית, אברהם נודד ברחבי הארץ וקורא בשם ה'.³ התנ"ך חוזה עתיד של אחדות לאנושות, שבו כולם עובדים את ה' וקוראים יחד בשמו.⁴ בקוראן, כל סורה (פרט לאחת) מתחילה במילה **ביסמילה**, "בשם אלוהים".

1 Morocco World News, "King Mohammed VI, Pope Francis Hold Private Meeting in Morocco", March 30, 2019 <https://www.moroccoworldnews.com/2019/03/269240/king-mohammed-vi-pope-francis-morocco-2>

2 המרכז הבין-דתי אור תורה מורכב ממכון בליקלה לשיח בין דתי ומבית המדרש לישראל והאנושות.

3 בראשית יג, ד.

4 צפניה ג, ט.

כל מערכת יחסים היא ייחודית ולכן דורשת גישה ייחודית

הייחודיות של כל דת מחייבת אותנו להכיר באתגרים הספציפיים ובברכות הפוטנציאליות שבכל מערכת יחסים בין-דתית. לכן, הפוטנציאל של עבודה באמצעות מודל בין-דתי גנרי לכל הדתות הוא מוגבל. לעומת זאת, הכרה בדינמיקה הייחודית של כל מערכת יחסים בודדת מאפשרת מעורבות עמוקה יותר ובעלת יכולת שינוי גדולה יותר. מתוך כך, בחרתי להקדיש מסה זו אך ורק ליחסים בין האסלאם ליהדות.

החלק הראשון מציג השקפה יהודית על מעמדה של דת האסלאם ועל משמעותה. החלק השני פונה אל הצד השני של מערכת היחסים הדו-צדדית הזו, ודן בהבנה האסלאמית את מעמד היהדות והעם היהודי.

לפני שנעמיק בנושא זה, ברצוני להצביע על תקדים מעודד מהכנסייה הקתולית. בשנת 1965, פרסמה הוועידה הוותיקנית השנייה את הצהרת **נוסטרה אטאטה** (פירוש השם הלטיני: "בזמננו"), שהחלה תהליך שהוביל לשינויים עמוקים ביחסי הנצרות והיהדות.⁵ תהליך דו-צדדי בין היהדות לאסלאם הוא צעד נוסף הכרחי; זהו פרויקט ארוך טווח שאני מסור אליו.⁶

5 במאמר שפרסמתי (Y. Nagen, "The Evolving Jewish-Christian-Muslim Trialogue?", *The Times of Israel*, Feb 21, 2021 <https://blogs.timesofisrael.com/the-evolving-jewish-christian-muslim-trialogue/>), הצעתי לקחים שאפשר ללמוד מתהליך זה. סקרתי גם את הספר (Ahrens, J. et al. (eds.), *From Confrontation to Covenantal Partnership: Jews and Christians Reflect on the Orthodox Rabbinic Statement To Do the Will of Our Father in Heaven*, New York 2021). מסמך זה מגנה אלימות בשם הדת, **נוסטרה אטאטה**.

אציין גם את "מסמך על אחווה אנושית למען שלום עולמי וחיים משותפים" שעליו חתמו בשנת 2019 האפיפיור פרנציסקוס והאימאם הגדול של אל-אזהר, אחמד א-טייב (<https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2019-02/pope-francis-uae-grand-imam-declaration-of-peace.html>). מסמך זה מגנה אלימות בשם הדת, מדגיש ערכים דתיים משותפים, ומאשר: "אמונה מובילה מאמין לראות באחר אח או אחות שיש לתמוך בהם ולא הוב אותם". עם זאת, מסמך זה אינו נוגע בלגיטימיות ובערך של הזהות הדתית הייחודית של האחר, שלעיתים קרובות הכחשתה היא מקור לאלימות ומתח בין מאמינים מדתות שונות. אישור הלגיטימיות והערך של הזהות הדתית של האחר יכול להעמיק כבוד הדדי ושותפות. חוברת זו שואפת ללכת צעד נוסף זה.

6 חשוב לי להדגיש שהמיקוד הנוכחי באחוה יהודית-מוסלמית אינו מיועד לערער על מערכות יחסים בין-דתיות אחרות. להפך, התקווה היא שהתפתחויות חיוביות בכל מערכת יחסים יכולות לעורר השראה ולהנחות את ההתפתחויות במערכות יחסים אחרות.

מזהויות מתנגשות לסיפור משותף

השבת השחורה של השבעה באוקטובר ממחישה את הסכנה ההרסנית שבהפיכת הדת למקור לאלים. בד בבד יש לדת גם פוטנציאל להיות מקור חיובי. זה כולל את ההתפתחויות הדיפלומטיות בשנים האחרונות, ובראשן "הסכמי אברהם", המדגישים את המורשת הדתית המשותפת המאחדת יהודים ומוסלמים.

השאלה המרכזית העומדת בפני היחסים היהודיים-מוסלמיים, במיוחד במזרח התיכון, היא: האם הזהויות המהותיות שלנו תיצורנה עימות בינינו או שהן תחברנה אותנו לבניית עתיד משותף בסיפור גדול מתפתח? האם הדת יכולה להפוך מחלק מן הבעיה לחלק מן הפתרון? בקרב המאמינים שמי שהוא בן הדת האחרת נדחה על ידי אלוהים, האמונה תיצור פילוג ועימות. אך אם במקום זאת, נכיר, בראש ובלב, שאותו אלוהים שבו אנו מאמינים, שאותו אנו אוהבים, שאליו אנו מתפללים, ושאוהב אותנו, הוא אותו אלוהים שאוהב את האחר והוא זה שהאחר משרת ומתפלל אליו – אזי אמונתנו תחבר בינינו, כפי שנאמר בספר תהילים (קלט, סג): "חבר אני לכל אשר יראוך". חוברת זו מבקשת להאיר את אופק החיבור והשותפות.

במבט ראשון, הפוטנציאל של מורשת משותפת לקשר בינינו צריך להיות ברור מאילו. הלא, בבסיס הדברים, הספרות הרבנית מכבדת את אמונת האסלאם באלוהים. כפי שנסח זאת הרמב"ם, המוסלמים... מייחדים לאל יחוד ראוי, יחוד שאין בו דופי" (שו"ת הרמב"ם תמח). האסלאם מכיר גם הוא בשותפות זו. לדוגמה, הקוראן קובע חד-משמעית לגבי היהודים: "ואלוהינו ואלוהיכם אחד הוא, ואנו מתמסרים לו" (סורת העכביש [29], 46). יתר על כן: הקוראן מעניק ליהודים מעמד מיוחד כ"אהל אל-כתאב" ("עם הספר"), ובעיני התורה היא מדריך שניתן על ידי אלוהים לעם היהודי.

עם זאת, קיים פער צורם בין הפוטנציאל לשיתוף פעולה, המבוסס על האמור לעיל, לבין המצב הנוכחי של היחסים בינינו. בין היתר, פער זה הוא תוצאה של פולמוסים מימי הביניים, שהובילו לפרשנויות של מקורות אסלאמיים המערערות את ההצהרות החיוביות הרבות שבהם על היהדות, העם היהודי והתנ"ך. מן הצד השני, ליהודים במצב הגלותי, של מיעוט קטן ומפוזר ולעיתים נרדף, היה צורך

להסתגר כדי לשמר את זהותם היהודית.

הגיע הזמן ששתי הדתות יבינו שהן יכולות להרוויח מראיית היחסים ביניהן לא כתחרות בין נרטיבים אלא כשותפות בסיפור גדול. יחד תוכלנה הדתות להתמודד טוב יותר עם האתגר של עולם שבו האלטרנטיבה למאמיניהן אינה אמונה אחרת אלא חוסר אמונה בכלל. אומנם, דינמיקה זו רלוונטית ליחסים בין כל הדתות המאמינות בה' אחד, אך היא חשובה במיוחד ליחסים בין היהדות לאסלאם. האסלאם בנוי על סיפור של רצף נביאים המבוססים זה על זה; לכן ערעור היהדות פוגע באבני הבניין של האסלאם ומערער את האמונה האסלאמית.⁷ היהודים והיהדות מספקים עדות חיונית לחלק מעמודי התווך של הדוקטרינה האסלאמית, כמו ההתגלות בסיני ושרשרת הנבואה האלוהית. הקוראן עצמו קורא למאמינים לפנות ליהודים כדי לאשש את אמונתם.

מנקודת המבט של היהדות, אם אנו כמהים להגשים את ההבטחה המקראית של עתיד משותף לעם היהודי ולאנושות, חייב לבוא גם זמן לבנות גשרים ולהנמיך את חומותינו. הגשמת חזון זה היא צו אלוהי, כפי שמשחק בשאיפת העתיד המוזכרת בתפילת 'עלינו', המסיימת כל אחת משלוש תפילותינו היומיות. 'עלינו' מתאר את כל האנושות מכירה באלוהים יחד וקוראת בשמו, מקיימת את הפסוק "והיה ה' למלך על כל הארץ, ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד" (זכריה יד, ט).

הצורך להיות מושרשים במקורות

תהליך זה אינו כרוך בדחיית האמונות הבסיסיות של הדת, אלא דווקא בחזרה אליהן, ובהעמדת אותם מקורות שנראים כסותרים אותן בהקשרם הנכון. נאמנים לכתבי הקודש שלנו, אנו קוראים אותם מחדש בעיניים חדשות. אנו אף מקשיבים באוזניים חדשות לשמוע את קול האלוהים המדבר אלינו, לבנות גשרים וליצור כבוד הדדי. אנו מאמינים שכל אלה הם רצון האל — האל שהדתות האברהמיות מסכימות שהוא אל אישי בעל חמלה ורחמים, דאגה ואהבה לכל האנושות.

7 פרופסור תמיר מטוואלי מעלה נקודה זו באופן מרגש בספרו הטיה נגד היהדות בכתבים עכשוויים: הכרה והתנצלות (הוצאת אל-סאדיקין, 2020).

כדי לבנות שותפות, חיוני לפתח פרדיגמות תאולוגיות אותנטיות עמוקות, מבוססות טקסט, המכירות בזהות הדתית של האחר ומעריכות אותה כמשלימה בעבודת האל. פרדיגמות כאלה אינן מונעות ביקורת ואי-הסכמות; עם זאת, הן דורשות אמונה משותפת – אינטלקטואלית ולבבית – שכולנו עובדים אל אחד.

הפצת פרדיגמות אלה, באמצעות חינוך, מפגשים בשטח ומעורבות בחוויות החיות והדתיות של האחר, חיונית לשינוי מתמשך. לימוד משותף, תפילה, וקשרים אישיים יכולים לשנות לבבות ולפתוח מחשבות לעושר של זהות משותפת.

בתהליך של השגת חזון זה וחשיבה מחדש על המסורות שלנו, עלינו להימנע ממונחים כמו 'רפורמה', שכן הם עלולים לרמוז על דחייה של מה שאנו מחזיקים כקדוש. יתר על כן, שפה כזו תשמש כראיה בעיני הקיצונים שהפרשנות שלהם לדת 'שמרנית' אכן הייתה נכונה.

הגיע הזמן לתאולוגיה יהודית מחודשת של האסלאם

בעוד הקוראן דן ביהודים במפורש, הטקסטים היהודיים היסודיים של התנ"ך והתלמוד קדמו לקוראן ולאסלאם, ולכן אינם מתייחסים אליהם ישירות. עם זאת, מתוך אלה ומטקסטים יהודיים מאוחרים יותר אפשר לפתח תאולוגיה בסיסית של דתות אחרות וליישם עקרונות אלה כדי לחבר תאולוגיה יהודית של האסלאם.

מהסיבות שהוזכרו לעיל, עד עכשיו זה התרחש במידה מוגבלת ולעיתים קרובות בהקשרים ספציפיים, כמו תגובה לפולמוסים ורדיפות אנטי-יהודיות. לדוגמה, הכותרת המלאה של היצירה הקלאסית של התאולוגיה היהודית בימי הביניים, ה"כוזרי", מאת רבי יהודה הלוי (1075-1141) היא "ספר הטענות והראיות בהגנה על הדת המושפלת" – כותרת שחושפת את מצבם המדוכא של היהודים באותה תקופה.

עם זאת, אנו מאמינים שהגיע הזמן לגישה חדשה. בספר **ושמו אחד: ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם**,⁸ שפרסם המרכז שלנו, אנו מציגים תאולוגיה יהודית של ראיית דתות אחרות המבוססת על מקורות שנאספו מדורות של למדנות יהודית. מאמר זה מפתח עוד חלק ממסקנותיו ומיישם אותן ספציפית לאסלאם, כדי לשמש בסיס לכבוד יהודי אמיתי ומושרש עמוק לאסלאם.

הגיע הזמן לתאולוגיה אסלאמית מחודשת של היהדות

כפי שצוין לעיל, מנקודת המבט של האסלאם, הטקסטים הבסיסיים שלו עשירים במקורות המעניקים כבוד ולגיטימיות ליהדות, לעם היהודי ולטקסט הקדוש שלו – התורה. עם זאת, כבוד ולגיטימיות אלה לעיתים קרובות הועמדו בצל מקורות ודוקטרינות אחרים. כמובן, בחירה סלקטיבית של המקורות האוהדים תוך התעלמות מאלה הבעייתיים לא תגרום להם להיעלם. במקום זאת, יש צורך לפתח פרשנות המתמודדת במידה משכנעת עם סוגיות אלה.

בוודאי, תהליך זה הוא בעיקר משימתם של מנהיגים דתיים מוסלמים. עם זאת, אסביר מדוע כיהודי בחרתי להתייחס לסוגיות אלה במידה נרחבת במהלך חוברת זו.

ראשית, הרבה ממה שאני משתף הוא מה שלמדתי משנים רבות של לימוד ודיאלוג בנושאים אלה עם מנהיגים מוסלמים מרחבי העולם. יתר על כן, אני מאמין שיש ערך מובנה בפרספקטיבה יהודית על היבטים מסוימים של התאולוגיה האסלאמית, בוודאי על גישתה ליהדות. הלוא חלק גדול מן הקוראן בנוי סביב סיפורים על העם היהודי ונביאיו. הקוראן עצמו מציב תפקיד לעם היהודי כעדים לאלוהים ולהתגלויותיו. סורת 'יונס' קוראת: "אם מקנן בלבך ספק בדבר כל אשר הורדנו אליך ממרומים, שֶׁאֵל את אלה הקוראים את הספר שנגלה לפניך" (קוראן, סורת היונה [10], 94).⁹ אפשר לפרש זאת כקריאה לקול יהודי בנוגע לאסלאם, בוודאי מיהודים שיש להם כבוד עמוק כלפיו.

יש גם לזכור שכדי ליצור תאולוגיה יהודית מחודשת של האסלאם, חיוני לנו להבין את נקודת המבט של האסלאם על היהדות. האם זו דת אקסקלוסיבית הדוחה ומכחישה את כל האחרים או דת המכבדת דרכים מונותאיסטיות אחרות? האם לאסלאם יש פוטנציאל להיות שותף בחזון קוסמי של האנושות המאוחדת באמונה ובעבודת האל? שאלות אלה צריכות להנחות חקירה יהודית באסלאם.

9 תרגום פסוקים מן הקוראן להלן יבוא לפי התרגום של אורי רובין, תל אביב תשע"ו (פרט למקומות שבהם המקור הערבי ותרגומים אחרים נראים אחרת).

בעוד שאנו מכירים בפתיחות כלפי דתות אחרות בכתבי הקודש הבסיסיים של האסלאם, ובמיוחד כלפי הדתות של אנשי הספר, אי אפשר להכחיש שחלק מהמוסלמים מאמצים גישה קיצונית-אקסקלוסיבית. יתר על כן, אין לחדד שקיצונים אסלאמיים ביצעו מעשי אלימות בשם האל והדת שלהם. כל דת היא פרי הממשק בין הספרות הקדושה שלה לבין הפרשנויות של מאמיניה ומעשיהם. עלינו לזכור שבעוד שאלוהים וכתבי הקודש הם נצחיים בעבור המאמינים, ההבנה העממית פתוחה לשינוי. מסיבה זו, אחריותם של מנהיגים דתיים בכל דור היא להדריך ולחנך את קהילותיהם להתגבר על קיצוניות.

אחת ממטרות הדיאלוג הבין-דתי היא להשפיע על האופן שבו אנשים תופסים את דתם שלהם, ולהאיר את ערכי הליבה המושרשים במקורותיה. הרב יונתן זקס ז"ל, הרב הראשי של בריטניה, נהג לגנות את השימוש במונח "פונדמנטליסטים" לתיאור קיצונים אלימים, שכן זה מרמז שיסודות הדת היו מסוכנים. להפך, הוא טען, דתות נעשות מסוכנות כאשר שוכחים את יסודותיהן. מי שמכונים "פונדמנטליסטים", דווקא הם המפרים החמורים ביותר את האמונות היסודיות של דתם.

יש תקדים חשוב לתרומתו של קול יהודי בנוגע לדת אברהמית אחרת. הזכרתי לעיל את ה**נוסטרה אטאטה** ההיסטורית. במקרה זה, היה זה ז'ול איציק,¹⁰ יהודי ששיחק תפקיד מכריע בהנעת תהליך זה בכנסייה הקתולית, באמצעות מחקרו הנרחב על הנצרות ומפגשיו עם מנהיגים נוצרים.¹¹

אני מאמין בתוקף, שכדי לממש את הפוטנציאל ואת הברכות של אחווה דתית יהודית-מוסלמית, הכבוד וההכרה בתקפות חייבים להיות הדדיים. מסיבה זו אנו זקוקים הן לחלק א': תיאולוגיה יהודית של האסלאם, והן לחלק ב': תיאולוגיה אסלאמית של היהדות.

כפי שכותב הרב יהודה אשכנזי (מניטו):

אפשר לדבר בלי סוף על מוסריות, על ערכים. אולם בסופו של דבר דרישתו של הבורא ממני פשוטה ביותר: איך אני נותן לזולת לחיות בעולמי, ואיך הוא נותן לי לחיות בעולמו. בלי הדדיות אין פתרון לבעיה המוסרית, למשוואת האחוה.¹²

10 ראו ספרו J. Isaac, *Jésus et Israël*, Paris 1948.

11 ראו את הסרט התיעודי המרגש "ההיסטוריון ז'ול יצחק, מלימוד של בוז ללימוד של הערכה" על חייו: *The Historian Jules Isaac – From teaching of contempt to teaching of esteem* <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=x5lh8VMQ4dw&feature=youtu.be>

12 סוד מדרש התולדות ג, עמ' 151.

מתן אפשרות הדדית לאנשים שונים לחיות אלה בעולמם של אלה צריך בהכרח לכלול מקום לדת, שכן היא חלק מזהותנו המהותית.

ברצוני להדגיש שאינני סבור שהפרשנות המוצעת כאן היא פשרה. על אמיתות דתיות אסור לוותר. אני מאמין שיש בסיס תאולוגי איתן ואותנטי לדמיון מחדש את יחסי היהדות והאסלאם. בעיניי, יש צו אלוהי לקדם התהליך של דמיון מחדש, ובכך לחשוף את הברכות הגנוזות הן במשותף לנו והן בהבדלים בינו, וליצור אחוה דתית עמוקה.

חלק א': תיאולוגיה יהודית של האנושות ודתותיה

הן התורה והן התלמוד קדמו לקוראן ולאסלאם. לפיכך, עלינו לפתח תיאולוגיה בסיסית של היחס לדתות אחרות, ולאחר מכן לנסח תיאולוגיה ביחס לאסלאם המבוססת על עקרונות אלה. חלק זה מכיל מקצת המסקנות מתוך ספרנו **'ושמו אחד': ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם**. החלק הבא יפתח רעיונות אלה ביחס לאסלאם.

דת אינה עוסקת רק באלוהים אלא גם באנושות. התאולוגיה היהודית של דתות אחרות קשורה במידה הדוקה להבנה היהודית את הסיפור הרחב של האנושות, ואת תפקיד העם היהודי בתוכו. התנ"ך אינו מתחיל ביהדות או בעם היהודי, אלא ביסוד הכפול המאחד בני אנוש: אנושות משותפת ואלוהות משותפת. כל בני האדם נבראו בצלם אלוהים, וכולם צאצאי אב משותף. שני עקרונות אלה מהדהדים בתלמוד: המשנה בסנהדרין (פ"ד מ"ה) קובעת: "לפיכך נברא אדם יחיד... מפני שלום הבריות, שלא יאמר אדם לחברו אבא גדול מאביך". המשנה באבות (פ"ג מ"ד) מדגישה את האלוהות המשותפת שלנו בדברי רבי עקיבא: "חביב אדם שנברא בצלם".

דרך אברהם

בכך שאלוהים בחר באבות, לא הייתה כוונתו לנטוש את האנושות כולה. להפך, האבות נבחרו כדי שישמשו מקור ברכה לעולם כולו – כפי שאמר לאברהם (בראשית יב, ג): "ונברכו בך כל משפחות האדמה". בדומה לכך, אלוהים קרא ליצחק וליעקב לשמש צינור לברכה לכל העמים.¹³

בהסבירה מדוע נבחר אברהם למשימה זו, אומרת התורה (בראשית יח, יח-ט): "ואברהם היו יהיה לגוי גדול, ועצום; ונברכו בו כל, גויי הארץ. כי ידעתיו למען אשר יצווה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט". בפסוקים אלה אפשר לראות רצף: תחילה אנו לומדים שאברהם יביא ברכה לאנושות, ואז שהוא נבחר מפני שיצווה את בניו ואת כל אלה שתחת השפעתו "לשמור דרך ה' לעשות צדקה ומשפט". לכאורה, נראה שהדגש הוא על פנייה אל בני אדם והדרכתם, ולא על פנייה לאלוהים. אך מתחת לפני השטח מתגלה הקשר החיוני בין האנושי לאלוהי: "לעשות צדקה ומשפט" מתרחש במישור האנושי, אך זוהי

”דרך ה“.¹⁴ כפי שסיפור בריאת האנושות מעמיד הן את המוצא המשותף לאנושות כולה והן את היות האלוהות משותפת, גם כאן מתגלים הן חיבור אֶנְכִי בין האנושות לאלוהים והן חיבור אופקי של בני האדם זה לזה.¹⁴

מורכבות זו נמשכת בפנייה הראשונה של אלוהים לעם ישראל כשהם מגיעים להר סיני לקבל את התורה. שם הוא מצווה אותם להיות ”ממלכת כוהנים וגוי קדוש“ (שמות יט, ו). עם ישראל מושווה לכוהנים, שתפקידם לשרת מעגל רחב יותר.¹⁵ פרשן המקרא רבי עובדיה ספורנו (1475–1549) מבין שהמשימה להפוך ל”ממלכת כוהנים” היא לקדם את החזון של כל העמים העובדים את ה' יחדיו.¹⁶ מתברר שתוכנה של בחירה הוא להיות אחראי על האחר.¹⁷

בתקופת בית המקדש הראשון שוב מודגש נושא האחריות האוניברסלית. בתודעת עם ישראל המקדש מייצג את החיבור בין שמים וארץ. בתפילתו בחנוכת המקדש, המלך שלמה קורא לאלוהים להיענות לתפילות כל האנשים הבאים להתפלל:

וגם אל הנכרי אשר לא מעמך ישראל הוא, ובא מארץ רחוקה למען שמך... ובא והתפלל אל הבית הזה — אתה תשמע השמים מכון שבתך, ועשית ככל אשר יקרא אליך הנכרי, למען ידעון כל עמי הארץ את שמך ליראה אתך כעמך ישראל. (מלכים א' ח, מא–מג)

בהמשך הדורות, בדברי נביא ישעיהו, משורטטת הגשמת שליחותו של אברהם. ישעיהו (ב, ב–ד) מתאר עתיד שבו ”כל הגוים” באים לירושלים כדי ללמוד את ”דרך ה“ של צדקה ושלום.

14 אני מאמין שהחיבור בין האנושי והאלוהי הוא מסר מהותי במסורת האברהמית. הראי”ה קוק מצהיר בשורות הראשונות של ספרו **לנבוכי הדור**: ”שהאדם נברא בצלם אלוהים הוא יסוד התורה“. ספר קבלה עתיק, **ספר הבהיר** (פסקה 6), מעגן רעיון זה בשמו של אברהם, ומציין שהגימטריה של 'אברהם' (248) זהה לזו של המונח "בצלם אלוהים". זהו יסוד בתורתו של רבי עקיבא שהכריז: "חביב אדם שנברא בצלם" (משנה אבות פ"ג מ"ד), ושהכלל גדול של התורה הוא "ואהבת לרעך כמוך" (תורת כוהנים, פרשה ב, ד אות יב). מסר זה עובר לאורך הדתות האברהמיות. למשל ישו, כשנשאל מהי המצווה החשובה ביותר (מרקוס יב, כח–לא), בחר בשני פסוקים מהתורה: לאהוב את ה' בכל לבבך (דברים ו, ה) "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח). בדומה לכך, הקוראן מציב תפילה וצדקה זו לצד זו כפסוקים רבויים. ראו במיוחד סורת הסעד [107].

15 מלאכי ב, ז: "כי שפתי כהן ישמרו דעת, ותורה יבקשו מפיהו, כי מלאך ה' צבאות הוא". פסוק זה מפרט את תפקיד הכהן כמקור ידע לכול.

16 לשון הספורנו לשמות יט, ו: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים" — ...להבין ולהורות לכל המין האנושי לקרא כלם בשם ה', ולעבדו שכם אחד, כמו שהיה ענין ישראל לעתיד לבא, כאמרו: 'ואתם כהני ה' תקראו' (ישעיהו סא, ו), וכאמרו 'כי מציון תצא תורה' (ישעיהו ב, ג).

17 רעיון זה פותח על ידי הפילוסוף עמנואל לוינס: "אני רואה את עצמי מחויב ביחס לאחר. כתוצאה מכך אני תובעני לאין שיעור יותר מעצמי מאשר מאחרים... אין מודעות מוסרית שאינה מודעות למעמד יוצא דופן זה, מודעות להיות נבחר" (חירות קשה: מסות על יהדות, לונדון 1990, עמ' 21–22).

מרגש מעבר למילים שדווקא שמו של אברהם מאפיין את המורשת המשותפת של אמונות הדת של רוב האנושות כיום. אגדה תלמודית מראשית המאה השלישית מבטאת בדמיון את הציפייה להכרה עולמית באברהם: "אמר רב: אותו היום שנפטר אברהם אבינו מן העולם, עמדו גדולי אומות העולם בשורה ואמרו: אוי לו לעולם שאבד מנהיגו, ואוי לה לספינה שאבד קברניטה" (בבא בתרא צא ע"א-ע"ב).

קריאה בשם ה' בשכם אחד

בעיניי, חזון מנחה לשותפות עתידית זו של האנושות הם דברי הנביא צפניה (ג, ט): "כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם ה' לעבדו שכם אחד". מה שהחל באברהם הקורא בשם ה' (בראשית יב, ח) הופך כאן לקריאה משותפת לכל האנושות כולה. תמיד הבנתי את החלק הראשון של הפסוק כקריאה לקידום פעילות בין-דתית, אך משמעות "שכם אחד" חמקה ממני זמן רב.

יום אחד, לאחר תפילה משותפת של רבנים ואימאמים, קיבלתי חיבוק חם מידידי היקר, האימאם ד"ר טאליב שריף. כשהתחבקנו, פנים אל פנים, לב אל לב, פתאום הבנתי שאנחנו גם נפגשים כתף אל כתף, הופכים לשכם אחד. אז הבנתי את הפסוק בצפניה במלואו: המחצית הראשונה – "לקרוא כולם בשם ה'" – עוסקת בציר האֶנְכִי המחבר את האנושות לאלוהים. המחצית השנייה – "לעבדו שכם אחד" – מתייחסת לקו האופקי המחבר בין בני האדם זה לזה, ומלמדת אותנו שאחוזה היא דרך לעבוד את ה'.

בחודש אב, תשפ"ב, עברתי דימום מוחי חמור וריחפתי בין חיים למוות במשך ימים אחדים. באותו זמן, קיבל פסוק מקראי זה משמעות אישית. אשתי פנתה בדחיפות לאחינו ואחיותינו היהודים לתפילה, ודרך אנשי הקשר בוואטסאפ בטלפון שלי, הגיעה גם לכל אימאם, שייח', קאדי, בישוף וכומר, בתחינה שיתפללו עבורי. התגובה הייתה מדהימה, ובחסידי ה' – ובמיומנות הרופאים – אני עדיין כאן. עבורי, זה היה מימוש קטן אך רב ערך של חזון הקריאה המשותפת בשם ה'. הכרת התודה שלי על התפילות למעני מאנשים טובים מדתות רבות חיזקה את שליחותי ואת חובתי המוסרית לעזור בריפוי עולמנו השבור ולחבר את האנושות באור ובאהבה.

יהיה ה' אחד

”יהיה ה' אחד ושמו אחד” (זכריה יד, ט). כפי שהוזכר לעיל, זהו הפסוק המסיים של כל אחת משלוש התפילות היומיות. הוא מבטא את מהות המנטרה של האמונה היהודית, קריאת שמע: ”שמע ישראל: ה' אלוהינו, ה' אחד” (דברים ו, ד).

כמובן, מסר זה הוא מרכזי בכל הדתות האברהמיות. בברית החדשה, כאשר נשאל ”מכל המצוות, איזו החשובה ביותר?” ישו עונה בשני הפסוקים הראשונים של פרשיית שמע: ”החשובה ביותר היא זו, 'שמע ישראל: ה' אלוהינו, ה' אחד. ואהבת את ה' אלוהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך“.¹⁸ בדומה לכך, הראשון מחמשת עמודי האסלאם הוא ה**שהאדה**, המתחילה באישור של אל אחד: ”אין אלוהים מלבד אללה...“.

רש”י לומד מהפסוקים האלה בזכריה ובצפניה שהגשמת המסר של קריאת שמע תלויה בהשתתפות עם כל האנושות:

ה', שהוא אלוהינו עתה ולא אלהי האומות, הוא עתיד להיות ה' אחד, שנאמר: ”כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם ה' (צפניה ג, ט), ונאמר: 'ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד“ (זכריה יד, ט) (רש”י, דברים ו, ד).¹⁹

כעת נפנה לנקודת מבט יהודית על הדרך להשגת אחווה רוחנית זו, על המכשולים בדרך וכיצד להתגבר עליהם.

18 מרקוס יב, כט-ל.

19 עם זאת, בשביל רש”י זו הייתה תקווה לעתיד ולא מציאות בת זמנו. הוא חי בחבל הריין בתקופה שבה הקהילות היהודיות עברו טבח והמרות דת בכפייה בידי הצלבנים ואחרים בשם הנצרות. זהו הקשר חשוב להבנת הסיבה שבאופן כללי לרש”י הייתה השקפה שלילית על הנצרות.

גישה יהודית לדתות מונותאיסטיות

אין בעיקר האמונה שום ניגוד לדתות אחרות, כאשר אמרנו כבר שאפשר שיהיו נשפעות גם כן שפע מדע ונבואה או רוח הקודש או שאר עזר אלהי על כמה אומות לפי מצבן וערכן על ידי טוביהן וחסידיהן... אבל האמונות שקבלו ציור מציאות אחדות השם יתברך, אין הכרע להן לצאת מכלל דתנו, ויוכלו לעולם להשאר בה עם דעה רחבה גם עם חסידות מוחלטת.(הראי"ה קוק, **לנבוכי הדור** פרק נב).²⁰

מספר המאמינים ביהדות קטן בהשוואה לדתות האברהמיות האחרות. זאת, בין השאר, מכיוון שהיהדות אינה דת מיסיונרית. הדבר אינו נובע מאדישות לאנושות הרחבה, אלא מאמונתנו שהישועה, עבודת האל והקשר עם האלוהי אינם מחייבים להיות דווקא יהודי. התוספתא (סנהדרין פי"ג ה"ב) מאשרת כי "חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא".²¹ מדרש תנא דבי אליהו מזהיר: "מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ, בין ישראל בין גוי, בין איש בין אשה, בין עבד בין שפחה, הכל לפי מעשה שעושה כך רוח הקודש שורה עליו".²²

נתינת מקום לדתות מונותאיסטיות אחרות, אין פירושה שכל התנהגות וכל אמונה הן לגיטימיות. במקום זאת, היהדות מזהה ערכים ואמונות אתיים ורוחניים אוניברסליים. כיום, חלק גדול מהאנושות ואמונותיהם חולקים רבים מערכי הליבה והאמונות האלה. יחד עם זאת חשוב לציין שהעם היהודי מחויב גם לברית של הר סיני.

תפיסה זו שומרת על הזהות הייחודית של הקהילה, אך באותו זמן מכירה בחזון משותף עם האנושות. לימוד חיוני זה הוא הבסיס לאחדות ואחוה עולמית.²³ אני מאמין שמסר זה, שאפשר לשלב בין זהות ייחודית ושותפות אוניברסלית, הוא שליחותו של העם היהודי. איני משתמש במונח "שליחות" במובן הנוצרי של שאיפה להמרת דתם של אחרים, אלא במובן של היענות לקריאת הנביאים לבנות עתיד גדול לאנושות, המבוסס על ערכים ואמונות משותפים חיוניים.

20 פרק שלם מוקדש לתפיסת הרב קוק בספר **ושמו אחד**. ראו שם ניתוח רחב של תיאולוגיית הדתות שלו.

21 ראו גם תלמוד בבלי, סנהדרין קה"ע"א, ורמב"ם הל' מלכים, פ"ח ה"א.

22 תנא דבי אליהו פרק ט.

23 ראו הפרק על הרב יהודה אשכנזי (מניטו) בספר **ושמו אחד**; הרב יונתן זקס, **לכבוד השוני: כיצד נוכל למנוע את התנגשות התרבויות?**, ירושלים 2018, בפרט פרק 3; יעקב גנן, "נח: ג'ון לטון ומגדל בבל", **להתעורר ליום חדש: קריאה מתחדשת של התורה ושל החיים**, ירושלים 2013.

בדימוי שמשמש בו הרב יהודה ליאון אשכנזי, הזהויות השונות של האנושות יכולות להיות מושוות ליופי של פרחים מגוונים; תפקידו של העם היהודי הוא להיות חוט מאחד, הקושר את הפרחים יחד ליצירת זר יפה.²⁴

משתי בחינות מתאים העם היהודי למלא תפקיד זה. ראשית, היהודים הם מחזיקי הסיפור המרכזי העתיק של רוב האנושות והעדים לו. התנ"ך התקבל ככתבי קודש אצל הנוצרים, והנביאים המקראיים מוכרים בעיני האסלאם: משה הוא הנביא המוזכר ביותר בקוראן; יותר ממאה ושלושים פעם. שנית, היהדות אינה שואפת להמיר את דתם של אחרים. יחד, שני גורמים אלה מעניקים לעם היהודי כוח לשאוף לעולם שבו הברכה הכפולה של אחדות בתוך מגוון.²⁵

החובות האוניברסליות של האנושות

בעוד ישנן זכויות אוניברסליות אלוהיות, ישנן גם חובות אוניברסליות שקבע האל. על בסיס זה, היהדות מלמדת שישנן שבע מצוות בני נח החלות על כל האנושות. כדי להבין את משמעותן, חיוני לזהות את ההקשר שבו הן נוצרו ואת המאפיינים המגדירים אותן.²⁶

התלמוד מסיק מהתנ"ך רשימה של שבע מצוות המחייבות כל צאצא של נח (כלומר את כל האנושות): "בני נח נצטוו בשבע מצוות: דינים, ברכת השם, עבודה זרה, גילוי עריות, שפיכות דמים, גזל, ואבר מן החי".²⁷ עד נח, סיפור האנושות בתנ"ך היה של הידרדרות חברתית הדרגתית, שהגיעה לשיאה במבול. כשנחשוב על שבע המצוות הקשר זה, נוכל להבין שמגמתן היא למנוע חזרה על דפוסי ההתנהגות שהביאו הרס לעולם.

מצוות אלו הוטמעו בכל אחת מהדתות האברהמיות. בלשונו של המהר"ץ חיות (הרב צבי הירש חיות, 1805–1855):

24 סוד מדרש התולדות א, עמ' 46.

25 כפי שאני דן להלן, וכפי שמשמע מהציטוט הפותח חוברת זו מדברי המלך מוחמד השישי, ישנם גם מקורות באסלאם המעריכים גיוון דתי. מקורות אלה פחות בולטים בשיח העכשווי. אנו מקווים ומאמינים שנוכל להאיץ את התהליך שיאפשר לקול זה להישמע מתוך האסלאם. אצביע גם על הסיסמה של המדינה המוסלמית הגדולה בעולם, אינדונזיה, "Bhinneka Tunggal Ika", שמשמעותה "אחדות מתוך גיוון". התרשמתי במיוחד מארגון Nahdlatul Ulama (התעוררות החכמים) האינדונזי, הארגון המוסלמי הגדול בעולם, וממנהיגם פאק יחיא סטאקוף, שזכיתי לקשר ארוך טווח עימו. ראו גם ספרו של ידידי ד"ר עלי רשיד אל נעימי *Diversity and Coexistence: Fostering Acceptance in a Diverse and Open Society*, Archway Publishing 2023.

26 ראו יעקב גן, "Noahide Laws: Civilization's Foundation or Religious Identity?", Tradition, February 20, 2024 <https://ots.org.il/tradition-journal-noahide-laws-civilizations-foundation-or-religious-identity/>.

27 שתיים ממצוות אלו (עבודה זרה וברכת השם) מונעות נזק ליחסים בין אדם לאלוהים; שתיים (עריות ורציחה) אוסרות על גרימת נזק חמור בחברה האנושית; שתיים (גזל והקמת בתי משפט) מגינות על רכוש פרטי, ובהרחבה על שיתוף הפעולה העדין שבבסיס הכלכלות האנושיות; והאחרונה (אבר מן החי) אוסרת על אכזריות כלפי יצורים אחרים.

ושבע מצות היינו כללית מצות הטבעית, אשר גם הנוצרים והישמעאלים דנים עליהם במקומות משפטים, וגם משגיחים בעין פקוחה על התקיימם, כמו גלוי עריות, שפיכת דמים, דינים, ברכת השם וגזל מדקדקים עליהם ביתר שאת לענוש העוברים, ... וכן הישמעאלים אינם עובדי עבודה זרה וגם מדקדקים על שבע מצות.²⁸

שבע מצוות אלה הן בעיקר איסורים. הן עוסקות בשאלה מה להימנע מלעשות, אך אינן מציעות הדרכה כיצד ליצור חברה אידיאלית או להעמיק את הקשר עם האל. הן אינן מהוות את מהות הדת, שחייבת לכלול גם את העבודה האֲנִכִית לאל וגם את היחס האופקי לאחר.

דתות שהגיעו לבשלות, הכוללות אמונה באל טרנסצנדנטי ומשגיח, הדורש התנהגות מוסרית, מטבען כוללות בדרך כלל את חוקי בני נח. מכאן נובע שהן בוודאי עדיפות על גוף חוק רזה זה לבדו.²⁹ מסקנה זו היא הבסיס לתיאולוגיה יהודית חיונית של דתות אחרות.

הרעיון שהאל מעריך את הדתיות ועבודת האל של כל האנושות מבוטא בתנ"ך. במילות הנביא מלאכי:

כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגויים ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה כי גדול שמי בגויים אמר ה' צבאות (מלאכי א, יא).

גדולת שמו של האל מוכרת בכל העולם ומנחות מוגשות לו. יתר על כן, התלמוד מציין שהכרה אלוהית זו חורגת מעבר לאזורים הגיאוגרפיים המודעים לעם היהודי.³⁰

על יסודות אלה, צריך להיבנות המבט של היהדות על דתות אחרות. כאמור, עניינו בספרון זה הוא האסלאם.

28 קונטרס תפארת ישראל, בתוך **כל ספרי מהר"ץ חיות** א (ירושלים 1958), עמ' 489–490. הצהרות דומות רבות של חכמים רבניים אחרים נאספו בספר **ושמו אחד**, עמ' 157–176.

29 דבר זה נאמר במפורש לאורך הדורות מפי חכמים רבניים רבים, המפורסם שבהם המאירי (רבי מנחם בן שלמה מאירי 1249–1315), שיישם רעיון זה לדתות שהכיר: נצרות ואסלאם. תפיסה זו היא הנושא המרכזי של **ושמו אחד**, המביא הן את המקורות הרבים והן את הטיועונים לאימות גישה זו.

30 ראו מנחות קי ע"א.

תיאולוגיה יהודית של האסלאם

להלן אציג את האלמנטים המרכיבים יחד תיאולוגיה יהודית של האסלאם. כל נקודה נבנית על הקודמת לה, וכך נתקדם צעד אחר צעד, כדי לחשוף את היסודות של מערכת יחסים אחוזה של ממש הנובעת מזהויותינו ומאמונותינו הבסיסיות.

1. אמונה משותפת באלוהים

הקוראן מנחה שיש לומר ליהודים: "אלוהינו ואלוהיהם אחד הוא" (סורת העכביש [29], 41).³¹ הרמב"ם (שו"ת הרמב"ם תמח) מצהיר הצהרה דומה לגבי המוסלמים, וקובע שהם "...מייחדים את האל ייחוד ראוי, ייחוד שאין בו דופי". הערכת האמונה המשותפת שלנו באותו אלוהים היא צעד חיוני להערכה אמיתית של האהבה, התפילה, הענווה, היראה והשירות הכן של האחר לאלוהים.

ההכרה באמונה המוסלמית באלוהים יש לה השלכות על ההלכה והעשייה היהודית. הרב אביגדור נבנצל, ששימש במשך עשורים כרבה הראשי של העיר העתיקה בירושלים, פוסק שההלכה היהודית אוסרת על חילול או השחתה של מסגד. כאשר שאלתי אותו על כך, הוא התפלא שהתייחסתי לכך כשאלה הדורשת פסיקה הלכתית, שכן נראה לו שהוא רק מציין את המובן מאליו. הרב נבנצל הסביר לי שהוא לא ראה בזה עניין של סובלנות דתית לאמונות שונות, אלא שמכיוון שמוסלמים מתפללים לאותו אלוהים, יש אותו איסור לפגוע במסגד כמו לפגוע בבית כנסת — כל אחד מהם הוא בית תפילה לאלוהים.

הרב עובדיה יוסף, בתקופה שבה כיהן כרב בקהיר בשנת 1947, כאשר לא מצא בית כנסת, העדיף להתפלל במסגד על פני תפילה בחוץ.³² בדומה לכך, מסורת מספרת שהרב שמואל סלנט (1816–1909), שהיה רבה הראשי של ירושלים במשך עשורים רבים, נזהר שלא לעבור לפני מוסלמי בתפילה, מתוך כיבוד האמונה היהודית המסורתית שהשכינה שורה במקום שלפני המתפלל לאלוהים.

31 "אמר: אנו מאמינים באשר הוֹדָה אלינו ממרומים ובאשר הוֹדָה אליכם, ואלוהינו ואלוהיכם אחד הוא, ואנו מתמסרים לו".

32 בתו עדינה בר שלום היא מקור הסיפור.

2. דרכו של אברהם

כפי שהוזכר לעיל, גם האסלאם וגם היהדות רואים באברהם דמות אב, שגילה את דרך האלוהים לעולם. שתיהן מעניקות לו את התואר הייחודי של ידידות מיוחדת עם אלוהים: "ידיד האלוהים".³³ הקוראן מתאר את אברהם כמורה אוניברסלי: "ריבוננו של אברהם ניסוהו בדברים, והוא עמד בהם במלואם. אמר: 'הנני שִׁמְךָ מופת לאנשים...' (סורת הפרה [2], 124); "מי ימאס באמונת אברהם מלבד האיש אשר מילא את לבו סכלות?" (שם, 130). בדומה לכך, באיגרת תימן, הרמב"ם מתאר את אברהם כ"עמוד העולם" וכמי "שגלה והורה העילה הראשונה לכל החכמים, ויסד יסוד היחוד לכל בני אדם".

3. סיפורים משותפים של הנביאים ודמויות מקראיות אחרות

יתר על כן, אנו חולקים חלק גדול מסיפור היסוד של העולם ושל האינטראקציות של אלוהים עם האנושות. האסלאם חולק עם היהדות חלק גדול מסיפור הבריאה, נח, האבות, השעבוד המצרי וגאולת בני ישראל, בריתם בסיני, המסע לארץ המובטחת, המלכים דוד ושלמה ועוד הרבה יותר.

4. הכרה הדדית באתניות משותפת

גם יהודים וגם ערבים (המוסלמים הראשונים היו ממוצא ערבי) מכירים באתניות המשותפת שלהם כצאצאי אברהם. עוד לפני הופעת האסלאם, ישנם מקורות יהודיים שדנים בייחוס הערבי. לדוגמה, ההיסטוריון היהודי יוסף בן מתתיהו (100–37) מתייחס לערבים כצאצאי ישמעאל, בנו של אברהם, ולפי דבריו זה מסביר את מסורת המילה שלהם.³⁴ בתקופה מאוחרת יותר, רבנו חננאל בן חושיאל (980–1055) הבין שהכיבושים הערביים במזרח התיכון במאה השביעית היו מימוש הברכה המקראית לישמעאל בן אברהם, וקיום ההבטחה הזאת הוא מקור תקווה לעם ישראל לחיזוק אמונתו בגאולתו המיוחדת, שגם היא נחזתה בתנ"ך:

33 ישעיהו מא, ח: "וְאַתָּה יִשְׂרָאֵל עֲבָדִי יַעֲקֹב אֲשֶׁר בְּחַרְתִּיךָ זָרַע אֲבְרָהָם אֲהַבִּי"; קוראן, סורת הנשים [4], 125: "אללה לקח לו את אברהם לידיד נפש".

34 קדמוניות יהודים א, 124.

"ולישמעאל שמעתוך וגו' ונתתיו לגוי גדול". ראינו שנתאחרה הבטחה זו להם אלפים של"ג שנה ולא היה אחרון תלוי בעונם והיה [!] מצפים לה כל השנים הללו וסוף סוף באה ונתקיימה ואחר כך נתחזקה המלכות בידם. אנו שנטלה ממנו בעונינו ושם זמנו אלף שלש מאות ושלישים על אחת כמה וכמה שנהיה מצפים להבטחתו ולא נתיאש (פירוש רבנו חננאל לבראשית יז, כ).³⁵

5. עקרונות דתיים משותפים

בדיון לעיל על שבע מצוות בני נח, ציינתי שבדת שלמה יש מעבר לחוקים אלה, כדי לבנות את הקשר האֲנֶכִי לאלוהים וכן את הקשר האופקי זה לזה. חמשת עמודי האסלאם כוללים את שני המרכיבים החיוניים הללו. בנוגע לקשר האֲנֶכִי, ישנה **השהאדה**, המאשרת את אלוהים ואחדותו, חמש התפילות היומיות, צום הרמדאן החודשי והעלייה לרגל לחג'. הקשר האופקי כולל, בין היתר, את עמוד הצדקה.

הממשק של חמשת העמודים הללו עם המקבילות היהודיות שלהם יכול להיות נושא למחקר חשוב ומרתק בפני עצמו.³⁶ לעת עתה אדון רק בכמה נקודות בסיסיות:

החלק הראשון של **השהאדה** מקביל לקריאת שמע היהודית, המאשרת את אלוהים ואחדותו, אשר, על פי דברי רש"י שהוזכרו לעיל, אפשר להביאו לידי מימוש מלא רק בקריאה משותפת עם כל האנושות.

35 והשוו קוראן, סורת המסע הלילי [17], 104: "אחרי (פרעה) אמרנו לבני ישראל: 'שבו בארץ, וכאשר תתקיים הבטחת האחרית, נביאכם מכונסים'".

36 ראו את סדרת הפודקאסט שבה שוחחתי עם שייח' ע'סאן מנאסרה על חמשת עמודי האסלאם ומקביליהם היהודיים: <https://open.spotify.com/show/6aVLMtTnTWG2ygdDj77Bs5>

במסורת המוסלמית, את עמוד התפילה קיבל מוחמד במהלך מסע הלילה שלו לירושלים. בתיאור בחדית'³⁷, מוחמד פוגש את הנביאים, כולל משה, עמו הוא דן במצוות התפילה. הדיאלוג שלהם הוא בכבוד הדדי, משה מזכיר את המאמינים של שניהם, ומכנה את מאמיניו "בני ישראל".

הצדקה מופיעה בתנ"ך כמהות דרכו של אברהם, "צדקה ומשפט" (בראשית יח, יט). במשמעות המילה צדקה בעברית כלולים גם חסד וגם צדק. בכך היא דומה למילה הערבית זכאה.³⁸ אחת הסורות האהובות עלי, מגדירה דת כדאגה לצורכי האחר:

רָאָה מִי מִכְחִישׁ אֶת הַדִּין: הַמְסַלֵּק אֶת הִיתוּם מֵעֲלִיוֹ, וְאִינוּ נִחְלָץ
לְהַאכִיל אֶת הָאֲבִיוֹן. אֲבֹי לִמְתַּפְּלִים, אֲשֶׁר לֹא יִיתְּנוּ דַעְתָּם לְתַפִּילָה,
אֲשֶׁר רַק יִבְקֶשׁוּ כִּי יֵרְאוּם, וְאֵת הַסַּעַד יִמְנְעוּ (סורת הסעד [107]).

הגדרה זו דומה לאמרה בתלמוד המזהה את "ואהבת לרעך כמוך" כעיקרון המרכזי של התורה.

הן צומות הרמדאן והן יום הכיפורים הם זמן לצדקה, תפילה ותשובה.³⁹

לחג, העלייה לרגל למכה, יש הקבלות רבות לעלייה לרגל לירושלים.⁴⁰ יש לשים לב שהנביא ישעיהו אומנם ראה את ירושלים כמרכז רוחני לכל האנושות⁴¹ אך גם חזה מוקדי רוחניות נוספים לאומות אחרות: "ביום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים, ומצבה לה' אצל גבולה" (ישעיהו יט, יט).

37 בוח'ארי 3207.

38 לדיון בקשר הלשוני בין מילים אלה ראו: <https://en.wikipedia.org/wiki/Sadaqah>.

39 האיחול הרגיל ברמדאן הוא: "רמדאן כרים". משמעות המילה כרים היא "נדיבות", ואכן כבר בקוראן (סורת הפרה [2], 184) נאמר שאם אדם אינו יכול לצום הוא יכול לכפר על כך באמצעות מתן צדקה.

40 ראו ספרו של ידידי פרופ' עבדאללה גלאדרי: A: Abdulla Galadari, *Spiritual Meanings of the Hajj Rituals: A Philological Approach*. Fons Vitae, 2022.

41 ראו ישעיהו נו.

6. השקפה יהודית על מוחמד

הצגתי השקפה יהודית על האסלאם, המעריכה את האמונה האסלאמית באלוהים ואחדותו ורואה בה דרך לעבודת האל. בעזרת מוחמד ותורתו, נפתחה דרך זו ליותר ממיליארד אנשים ברחבי העולם, עובדה שיכולה לשמש כבסיס לכבוד והערכה יהודיים כלפיו.

מנקודת מבט יהודית, הכרה במסר של מוחמד כדרך לאלוהים חשובה יותר מהשאלה האם מוחמד היה נביא. ככלל, היהדות מעריכה אמיתות דתיות שהתגלו על ידי התבוננות. יתר על כן, צורות של עבודת האל שיזמה האנושות נחשבות רצויות לאלוהים. לדוגמה, היהדות,⁴² כמו הקוראן,⁴³ משבחת את אברהם על התבוננותו בקיום שהובילה אותו להאמין באלוהים.⁴⁴

אין זה אומר שהיהדות שוללת את האפשרות שיש השראה אלוהית באסלאם וכי מוחמד זכה לנבואה. למעשה, לאורך הדורות היו מגוון דעות על התפקיד האלוהי בהתפתחות האסלאם. ישנן שתי סיבות יסודיות לכך שטווח דעות זה קיים ביהדות ומדוע אין הצהרה מוחלטת לכאן או לכאן. ראשית, כפי שצוין לעיל, התנ"ך והתלמוד קדמו לאסלאם ולמוחמד, מה שמקשה להסיק עמדה מוחלטת. שנית, ליהדות אין קריטריונים לקביעת טענות מוחלטות על יחסי אלוהים עם עמים אחרים. הענווה מחייבת אותנו להימנע מלהניח שיש לנו עמדה מוחלטת על היחסים בין אלוהים לבני עמים אחרים. במקום זאת, מה שאנחנו יכולים לעשות הוא להעריך את תוכן הדתות האחרות, ולהכיר ולהוקיר את האמיתות, הערכים והמעשים המשותפים שלנו.

בחלק הבא, אני מציג כמה הבנות יהודיות של תפקיד האסלאם בנרטיב העולמי שתכנן אלוהים.

42 בראשית רבה לט; רמב"ם משנה תורה הל' עבודה זרה פ"א הל' א-ג. ראו גם: שם, הל' שמיטה פ"ג הי"ג: "כל אחד ואחד מבאי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להיבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעובדו לדעה את ה', והלך ישר כמו שעשהו האלוהים, ופרק מעל צווארו עול החשבונות הרבים אשר ביקשו בני האדם, הרי זה נתקדש קודש קודשים, ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים, ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו". ביטוי נוסף של סמכות דתית וערך שאינם תלויים בהתגלות הוא האמירה המפורסמת בתלמוד: "הכם עדיף מנביא" (בבלי, בבא בתרא יב ע"א). הראי"ה קוק (אורות, עמ' 120) מציין שהיו נביאים שקראוניהם לעם לחזור בתשובה לא נענו, בעוד שהיו חכמים שהצליחו להביא לשינויים באמצעות תורתם.

43 קוראן, סורת המקנה [6], 75-78.

44 בספר ושמו אחד, בפרק "דתות העולם כעבודת ה' הצומחת מלמטה", אני טוען שאמונת היסוד ביהדות של שותפות האדם והאלוהי מובילה להעצמת ערך הדחף האנושי המולד לחפש ולגעת באלוהי.

תפיסות יהודיות של תפקיד האל באסלאם

יש גישה שצמיחת האסלאם מונחית על ידי ההשגחה האלוהית, כחלק מתהליך הפצת אמת התורה בעולם. הרמב"ם, אשר כפי שראינו שיבח את האסלאם, נקט בגישה זו בסוף משנה תורה.⁴⁵ הוא מצביע על התפתחות הנצרות והאסלאם כחלק מתהליך מונחה אלוהית, "מחשבותיו של בורא העולם", שמטרתו להביא את העולם כולו קרוב יותר לימות המשיח, כאשר כל האנושות תעבוד את ה' יחדיו.⁴⁶

רבי יעקב עמדין (1698–1776), בעקבות עמדת הרמב"ם, ראה את יד ה' בהתפשטות הנצרות והאסלאם: "שתי המשפחות שבחר ה' להכניע עמים רבים, להביאם תחת עול האמונות והעמדות הנחוצות ליישוב העולם ותיקון הכלל..." (לחם שמים אבות פ"ד מי"א). רי"ע קורא את המשנה "כל כנסיה שהיא לשם שמים סופה להתקיים" (אבות פ"ד מי"א), כמתייחסת לנצרות ולאסלאם. בעיניו, האסלאם והנצרות שניהם מכילים אמת והם ראויים לאומות העולם.

גישה מרחיקת לכת יותר היא זו של החכמים שראו באסלאם, ובמיוחד בקוראן, לא רק תוצר של השגחה אלוהית, אלא גם של התגלות אלוהית. רבי נתנאל פיומי (1090–1165 להלן: רנ"ף) היה הנגיד ומנהיג רבני תימן בדור שלפני הרמב"ם.⁴⁷ בפרק השישי של ספרו **גן השכלים (בוסתאן אל-עוקול)**, חיבור יהודי-ערבי בתיאולוגיה ומוסר), הוא מציג גישה שיטתית לדתות אומות העולם:

דע, אחי, כי אין זה בלתי אפשרי שה' ישלח לעולם את מי שהוא רוצה, מתי שהוא רוצה... והוא, יתברך, כבר שלח לאומות נביאים לפני מתן תורה... ואין זה בלתי אפשרי שה' ישלח את מי שהוא רוצה גם אחרי מתן תורה, כדי שהעולם לא יישאר ללא אמונה.

דברים אלה מאלפים. ראשית, הם קובעים חד-משמעית את חשיבות הדתות בקרב האומות כחלק מהמטרה האלוהית "שהעולם לא יישאר ללא אמונה". יתר על כן, לא רק שיש מקום לדתות אחרות על פי היהדות, אפשרי שמקור דתות אלה

45 משנה תורה, הל' מלכים פי"א ה"ט.

46 אף שראה את תפקידם ההיסטורי החיובי המונחה משמים, הרמב"ם עצמו היה ביקורתי כלפי דתות אלו. מאוחר יותר אתייחס לכך ביחס לאסלאם, ואטען שזה היה במידה רבה בגלל המציאות הכואבת במיוחד של רדיפת יהודים בשם האסלאם בתקופתו.

47 באגרת תימן של הרמב"ם, שהופנתה לבנו של רנ"ף, הרמב"ם מכנה את רנ"ף "מורנו ורבנו". לדעת הרב קאפח, ספרו של רנ"ף **גן השכלים** השפיע על מורה נבוכים של הרמב"ם.

הוא בנבואה שקיבלו האומות מאת ה'. לפי רנ"ף, כל אומה מחויבת לקבל את הנבואה שנשלחה אליה. קבלת נבואות אלה תביא את כל האנושות לעבוד את ה', כל אומה בדרכה שלה.

אמונתו של רנ"ף שהייתה מטרה אלוהית להביא את האומות לעבוד את ה', בשילוב עם אמונתו בנבואות מסוימות של האומות, הובילה אותו למסקנה שהיו דתות אחרות מלבד היהדות שלא היו רק לגיטימיות, אלא גם היו מימוש של התגלות נבואית. לכן, רנ"ף התייחס לקוראן ברצינות רבה, והאמין שהקוראן מחייב את המוסלמים. הוא ניתח את דברי הקוראן בקפידה, עד כדי כך שבפרק השני של ספרו הוא מצא משמעות מיסטית ב**שהאדה** (הצהרת האמונה המוסלמית).⁴⁸

חלק ניכר מהפרק השישי בספרו של רנ"ף מוקדש לניתוח של הקוראן ולפרשנותו. מניתוח זה הוא מסיק שהקוראן לא ביטל את התורה, אלא להפך – הקוראן מאשר את חובת העם היהודי לשמור את התורה. במקביל, רנ"ף טוען שהקוראן מלמד שיש התגלויות נוספות לאומות אחרות ואלה מחייבות אותן לדבוק במערכות הדתיות שלהן.⁴⁹

רעיונות דומים לאלה של רנ"ף מצויים בהגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. גם הוא מעלה את האפשרות שנבואה היא היסוד⁵⁰ לדתות אחרות. בספרו "לנבוכי הדור", כותב הרב קוק:

אין בעיקר האמונה שום ניגוד לדתות אחרות, כאשר אמרנו כבר שאפשר שיהיו נשפעות גם כן שפע מדע ונבואה או רוח הקודש או שאר עזר אלהי על כמה אומות לפי מצבן וערכן על ידי טוביהן וחסידיהן.⁵¹

הרב קוק מציג מגוון רחב של אפשרויות, מ"שפע של דעת ונבואה" עד "סיוע אלוהי אחר" שנמצאים ביסוד דתות אומות העולם.

48 הוא מציין את הסמליות הרוחנית בשהאדה. בערבית "אין אלוהים מלבד אלה" מורכב מארבע מילים המחולקות לשבע הברות ושתיים-עשרה אותיות. המספרים 4,7,12 הם בעלי משמעות קוסמית בפילוסופיה של רנ"ף (גן השכלים, פרק ב, עמ' 43-44).

49 כפי שנראה בהרחבה בדיוננו בקוראן בהמשך חוברת זו.

50 כפי שנראה בהרחבה בדיוננו בקוראן בהמשך חוברת זו.

51 פרק נב.

אחוזה ללא הסכמה על הכול

הראיתי שיש בסיס חזק לאחוזה דתית אותנטית ועמוקה בין יהודים למוסלמים. זה לא מחייב אותנו להסכים בכל דבר. המשנה העתיקה מלמדת ש"כל מחלוקת שהיא לשם שמים סופה להתקיים" (אבות פ"ה מ"ז). אם המחלוקות הן לשם שמיים, אז תוצאותיהן תהיינה חיוביות.

בדומה לכך, הקוראן מאשר את הלגיטימיות של התורה בשביל היהודים, ואז עובר לדון בערך קיומן של דתות אחרות:

הורדנו את התורה ממרומים, ובה הדרכה ואור. על-פיה היו הנביאים אשר התמסרו חורצים משפט ליהודים, וגם הרבנים והחכמים שפטו על-פי ספר אללה שהופקד בידיהם למשמרת, ואשר עליו העידו (קוראן, סורת השולחן [5], 44)

...לכל אחד בכם נתנו חוק ומנהג. ואילו חפץ אללה היה עושה אתכם אומה אחת, ואולם חָפֵץ הוא לבחון כיצד תנהגו בכל אשר נתן לכם. על כן שאפו להיות ראשונים במעשים טובים, כי אֵל אללה תשובו כולכם, ואז יודיעכם את כל הדברים אשר נחלקתם בהם (שם, 48).

הקוראן מבקש מאיתנו להתחרות זה בזה במעשים טובים עד זמן עתידי שבו אלוהים יסביר לנו את ההבדלים שבינינו. אני מאמין שזו התייחסות לוויתורים התיאולוגיים שלנו, כפי שמבואר בפירוש הקוראן בעיון:⁵²

הציווי שבא אחר כך, 'התחרו זה בזה במעשים טובים'... אינו מניח תהליך של החלפה בין דפוסים דתיים, אלא קיום בו-זמני של קהילות דתיות שונות המתחרות בסגולה. התחרות היא במעשים טובים, ולכן במישור המעשי ולא התיאולוגי. פתרון המחלוקות התיאולוגיות הבלתי פתירות בין הדתות עשוי שלא להיות ייעוד בשביל מאמינים דתיים בעולם הזה; אלה עשויים להיות עניינים שרק אלוהים יפתור בעולם הבא, כאשר 'הוא יודיע לכם את אשר נחלקתם בו'.⁵³

אני מאמין בכל לבי שנקודות המחלוקת והוויכוח שלנו אינן צריכות להיות מכשול למימוש רצון ה' ולמימוש הפוטנציאל לאחוזה בסיפור המשותף שלנו.

Seyyed Hossein Nasr et al., *The Study Quran: A New Translation and Commentary*, New York, NY, 2017. 52

התמודדות עם בעיות ביחסים

לאורך ההיסטוריה של יחסי יהודים-מוסלמים, היו תקופות של ברכה ויצירה הדדית, ובהן מה שמכונה "תור הזהב בספרד". עם זאת, היו גם זמנים שבהם, בשם האסלאם ומוחמד, סבלו יהודים מרדיפות דתיות קשות, ובכלל זה טבח, המרות דת בכפייה והשפלה ממוסדת. למשל, באנדלוסיה בשנות ה-1140, נאלצו הרמב"ם ומשפחתו לברוח מהח'ליפות האלמוחדית, שהשמדה קהילות יהודיות עתיקות רבות ואילצה את היהודים להמיר את דתם ולא – יוצאו להורג.⁵⁴ כמנהיג יהודי, נדרש הרמב"ם להגיב באיגרותיו לשאלות של חיים ומוות שעלו מקהילות יהודיות מאנדלוסיה במערב עד קהילות רחוקות כמו תימן במזרח, ששאלו האם עליהם למות על קידוש השם או לעבור המרת דת בכפייה.

רדיפות אלה, ובמיוחד המרת דת בכפייה, עומדות בסתירה למקורות אסלאמיים רבים, כמו למשל מה שנאמר בקוראן (סורת הפרה [2], 256): "אין מקנים דת בכפייה". עם זאת, מובן שהרמב"ם ניסח חלק מביטויי כאבו על הרדיפות וההשפלות שעברו יהודים בשם האסלאם כביקורת על האסלאם.⁵⁵

מרגש שכפי שראינו לעיל, רדיפה זו לא מנעה מהרמב"ם מלהכיר ולשבח את האמונה האסלאמית על היותה אמונה טהורה באחדות האל, או מלראות את יד ה' בהתפשטות האסלאם בעולם.

הקשר המשפחתי שלנו: מקור למתח וחיבור כאחד

בעוד שכל אחת מן הדתות האברהמיות מאמינה במוצא משותף לכל האנושות, בשביל יהודים ומוסלמים הקשר המשפחתי הזה אינטימי אף יותר, שהרי אברהם הוא אבינו, והאחים יצחק וישמעאל הם אבות אבותינו בהתאמה. היות משפחה שולל את האפשרות לאדישות, וזאת – לטוב ולמוטב; יש פוטנציאל ליריבות אחים אך גם לאחוזה ואהבה. באחריותנו כלפי ה', כלפי אבינו, וזה כלפי זה להבטיח שאנו מפיצים את האהבה.

54 David Wasserstein, "The intellectual genealogy of Almohad policy towards Christians and Jews" and Alan Verskin "Medieval Jewish perspectives on Almohad persecutions: Memory, repression and impact", both in *Forced Conversion in Christianity, Judaism and Islam*, ed. Mercedes Garcia-Arenal and Yonatan Glazer-Eytan, Leiden and Boston 2020.

55 ראו למשל באיגרת תימן של הרמב"ם.

הן המסורת היהודית והן המסורת האסלאמית מספרות את סיפור האמונה הגדולה והמסירות של אברהם בנכונותו להקריב את בנו בהכנעה לרצון ה'. יהודים מציינים אירוע זה בראש השנה, בעוד מוסלמים מציינים אירוע זה ב**עיד אל-אדחא**, חג הקורבן.

יש לחקור את ההבדלים בין שתי המסורות, שכן הם יכולים לשמש כמקור לחיבור. בתורה, הבן שכמעט מוקרב הוא יצחק, בעוד שלפי רוב המסורות האסלאמיות הבן הוא ישמעאל. חבר קרוב שלי, שייח' מוסלמי מנצרת, נשאל פעם מי היה הבן בסיפור העקדה. הוא ענה: "אם זה ישמעאל, זה אבי. אם זה יצחק, זה דודי. בכל מקרה זו משפחתי, ומשפחה עלינו לאהוב וללמוד ממנה".

חמי, פרופסור לתנ"ך, אוריאל סימון, מצוין⁵⁶ שבאותה פרשה שבה קוראים על עקדת יצחק, התורה מספרת גם את סיפורה של הגר היוצאת למדבר עם ישמעאל. גם בסיפור זה יש סכנת מוות, שהרי הגר מאמינה שישמעאל ימות מצמא. בשני הסיפורים, ברגע האחרון מופיע מלאך מאת ה' לומר שהבן ניצל ויזכה לברכה גדולה.⁵⁷ במילים אחרות, התורה מלמדת ששני הבנים, יצחק וישמעאל, מבורכים.

המסר הוא שיהודים ומוסלמים חייבים לחבק את כל ילדי אברהם. למעשה, כל אחת מחמש התפילות היומיות באסלאם מתייחסת לברכה שניתנה לאברהם וצאצאיו (צלאת אל-איברהימיה). יתר על כן: בקוראן, סיפור העקידה מסתיים בברכה ליצחק: "ובישרנו לו על יצחק אשר יהיה נביא בישרים. בירכנו אותו ואת יצחק..." (קוראן, תורת הערוכים [37], 112–113).

פרופסור סימון שבספר בראשית, כל אחד משלושת המאבקים הגדולים בין האחים שהם ילדי אברהם – יצחק וישמעאל, יעקב ועשו, ויוסף ואחיו – מסתיים בתמונה מרגשת של פיוס. בכל סיפור, האחים מתאחדים בשלום כדי לקבור את אביהם בחברון, במערת המכפלה. המסר העולה מכך הוא שיריבות בין אחים היא טבעית, ושבסופו של דבר, למרות הקונפליקטים לאורך הדרך, הקשר המשפחתי יהיה מקור לחיבור.⁵⁸

56 בקש שלום ורדפהו, תל אביב תשס"ב, עמ' 56–59.

57 בראשית כא.

58 סימון מצוטט בספרי **להתעורר ליום חדש**, עמ' 81. העובדה שיחסים בין אחים חורגים מיחסים פנים-יהודיים מצויה כבר בתורה. ראו למשל: "לא תתעב אדמי כי אחיך הוא" (דברים כג, ח).

במכתב שכתב בשנת 1908, הכיר הרב קוק בבעיות ביחסים הבין-דתיים בני זמנו, אך הביע את השאיפה לעתיד שבו "אהבת אחים של עשו ויעקב, של יצחק וישמעאל, תעלה על כל אותן המהומות, שהרשעה הנכרכת בטומאת הגויה גררה אותן, תתגבר עליהן ותהפכן לאור ולחסד עולם. דעה רחבה זאת, ממותקת במתקה ודבשה של תורת אמת, צריכה להתלוות עם כל ארחותינו באחרית הימים".⁵⁹

הגיע הזמן לכבוד הדדי ולידידות מחודשת

לאחר שנים רבות של אינטראקציה עם מנהיגים מוסלמים ולימוד האסלאם בעצמי, הגעתי למסקנה שתקופות הרדיפה הדתית והאתנית של יהודים, שהובילו לסבל רב, אינן משקפות את הטקסטים ואת האמונות הבסיסיות של האסלאם. הן היו היוצא מן הכלל, ולא הכלל, של ההיסטוריה של יחסינו במשך ארבע-עשרה מאות השנים. אמת זו חייבת להיות ברורה ומפורסמת, אם ברצוננו להתגבר על האנטי-יהדות בשם האסלאם שעדיין קיימת. אני מאמין שזה עשוי להוביל לעתיד המגשים את רצון האל לכבוד ולגיטימיות הדדיים, עם תפקיד לכל אחת מדתותינו.

חלק שני: השקפות האסלאם על יהודים ויהדות

חלק א' כלל תפיסה יהודית על האסלאם שאישרה את אמונתו באל, ראתה בו אחת מהדרכים לגאולה שמימית והכירה בסיפור ובמורשת המשותפים עם העם היהודי והיהדות. אני פונה כעת לחלק ב', המתבונן בגישת האסלאם ליהדות.

תרומה יהודית לתיאולוגיה אסלאמית של היהדות

בוודאי, תיאולוגיה אסלאמית של היהדות חייבת לבוא בראש ובראשונה מסמכות דתית מוסלמית. אכן, חלק גדול ממה שאני מציג כעת נובע משנים רבות של לימוד ומפגשים עם מנהיגים דתיים מוסלמים ברחבי העולם. אני מקווה שעבודתי מעלה סוגיה זו לחזית ומובילה מנהיגים רבים נוספים כאלה לנסח ולהפיץ תורות בנושא זה.

במבוא הראיתי מדוע התרומה היהודית לדיון בתפיסת האסלאם את היהדות הייתה תקפה וגם מועילה. כשאנו באים לדיון בנקודת הראות ההפוכה, זו של האסלאם על היהדות, יש לפתוח בכך שהקוראן עצמו רואה בעם היהודי עדים לאל ולהתגליותיו, וחלק גדול ממנו בנוי סביב סיפורי העם היהודי ונביאיו.

יתר על כן: הגיוני שכאשר תיאולוגים בני דת אחת מבקשים לנסח תיאולוגיה של דת אחרת, הם יכללו בדיוניהם את קולם של מאמיני אותה דת אחרת. תפיסות רבות של אנטישמיות ושל אסלאמופוביה מוזנות מהנחות שגויות לגבי האחרים ואמונותיהם. הנחות שגויות אלה עלולות להוביל לתיאולוגיה פגומה. בהקשר זה יהיה חכם להיזכר בפסוק המפורסם בקוראן: "אכן בראנו אתכם מזכר ונקבה, ועשינו אתכם עמים ושבטים למען תכירו זה את זה" (קוראן, סורת החדרים [49], 13). ואכן, ההבנה שלי את האסלאם ותפיסת התיאולוגיה היהודית של האסלאם נתרמה ממפגשים ומדיונים עם מוסלמים.

שלוש סוגיות יסוד

יש שלוש סוגיות יסוד שיש להתמודד איתן כדי להניח את הבסיס לאחוזה דתית הדדית יהודית-מוסלמית. כאן אציג אותן בקצרה. בהמשך הדברים ארחיב בכל אחת מהן:

א. מעמד היהדות

בפסוקים רבים, הקוראן מאשר את המקור האלוהי, את הלגיטימיות של הדתות האברהמיות המוקדמות ואת היותן דרך לגאולה. עם זאת, היו טענות מצד מוסלמים מסוימים שהצהרות אלה הן **נסח**; כלומר שהן בוטלו ולכן אינן תקפות עוד. לפי זה היהדות הוחלפה קטגורית על ידי האסלאם ואינה עוד דת לגיטימית. מוסלמים אחרים דוחים יישום זה של **נסח**; מכיוון שהפסוקים המאשרים את הדתות האברהמיות הם בין המאוחרים בקוראן, מה שמקשה לטעון שהיו פסוקים מאוחרים יותר שביטלו את קביעותיהם. יתר על כן, כפי שכתב לי מנהיג דתי מוסלמי גלובלי אחד, "המושג **נסח**" אינו חל על פסוקים אשה... קובעים את עקרונות האמונה, שהם מהות הדת". גישה זו ל**נסח** חיונית כדי שיהיה כבוד בין האסלאם ליהדות. לא יכולה להיות אחווה כאשר צד אחד דוחה את האחר.

ב. תקפות התורה

הקוראן מאשר לעיתים קרובות את המקור האלוהי של התורה (המקרא), וה**חדית** מדבר על הכבוד שהעניק מוחמד לספר התורה. עם זאת, תוך יישום פרשנות מסוימת למושג '**תחריף**', טענו חלק מהמוסלמים שהתורה שהיהודים מכבדים כיום היא זיוף של המקור. פרשנות זו נדחתה על ידי מנהיגים ומלומדים דתיים מוסלמים רבים במהלך הדורות ובני זמננו.

ג. השקפות הקוראן על העם היהודי

יחד עם הצהרות חיוביות רבות על העם היהודי, יש גם מקומות בקוראן וב**חדית** המבקרים יהודים. ראית אלה הצהרות כאמירות גורפות על טבעם המהותי של היהודים בכלל היא אנטישמיות. במקום זאת, יש להראות שביקורות אלה הן הקשריות, כלומר שהן מתייחסות ספציפית לאנשים מסוימים במצבים מסוימים. אפשר להוכיח זאת מתוך הקוראן עצמו.

סוגיות אלה חיוניות לקביעת הכיוון של היחסים בין האסלאם ליהדות – האם יהיה זה חיבור או קונפליקט. הסכנות של האפשרות האחרונה מפורטות במסר המרכזי של ספרו של הרב יונתן זקס **לא בשם האל: התמודדות עם אלימות דתית**.

זקס מתייחס לתופעה הטרגית של גרימת אלימות ויחס אכזרי אחר כלפי אחרים המוצדקת בטענות של פעולה בשם האל. הרב זקס מסביר את דרך החשיבה שהוא מכנה "דואליות פתולוגית", המחלקת את העולם לקטגוריות מוחלטות של טוב ורע, אור וחושך, אלה שהאל אוהב ואלה שהוא דוחה. דואליות זו סוללת את הדרך לאלימות ברוטלית נגד אלה שנחשבים מגלמים את הזהות המייגת רוע וחושך, ולכן דוחה אותם האל. הגישה השוללת בשלוש הסוגיות שהוזכרו לעיל הפכה לכר פורה לשנאה, אלימות וטרור בשם האל.

דוגמה מרגשת מעולם היחסים הנוצריים-יהודיים מראה כיצד הכרה במציאות כואבת זו יכולה להוביל לשינוי. ד"ר איזאק היה היסטוריון יהודי-צרפתי, שאשתו ובתו נרצחו בשואה. בספרו "ישו וישראל" הוא הראה כיצד פרשנויות נוצריות מסוימות לבית החדשה הובילו לתורות של בוז ליהודים וליהדות ולפיתוח דוקטרינות של דחייתם על ידי האל. הוא הראה כיצד אלה סללו את הדרך לאלף שנות אנטישמיות נוצרית ובסופו של דבר לשואה. האפיפיור יוחנן ה-23 התרגש עמוקות מאיזאק ומעבודתו. המפגש ביניהם היה מכריע בתהליך שהוביל להצהרה פורצת הדרך של הכנסייה 'נוסטרה אטאטה', שהגדירה מחדש את יחסי הנצרות כלפי היהודים והיהדות, וכללה קריאה מחודשת של כתבי הקודש הנוצריים ובחינה מחדש של הדוקטרינה שלה בסוגיות אלה.

הסכנה של הדת כמקור לרוע כבר הועלתה על ידי התלמוד, המבקר את אלה שהופכים אותה ל"סם המוות" במקום ל"סם החיים".⁶⁰ המשורר האנגלי ויליאם בלייק מעגן סכנה זו באופן שבו מקורות מתפרשים: "שניהם קוראים את התנ"ך יומם ולילה, אך אתה קורא שחור במקום שאני קורא לבן". האם עלינו להניח, כפי שבלייק מתאר, שמחלוקות דתיות הן כולן עניין של גישות קריאה שונות? האם זה אומר שהכול סובייקטיבי ובכתבי הקודש של הדת אין מסרים או אמיתות ברורות? אין זה כך! לדתות יש יסודות וערכי ליבה. בכל דת יש מה שהוא הכלל המנחה ויש מה שהוא היוצא מן הכלל. צריך לזהות מה הוא הכלל וכן להבין את החורג, לעיתים על ידי ציון ההקשר המסוים שלו.

בתורה, נקרא אלוהים "אל רחום וחנון". בקוראן, כל סורה (פרט לאחת) מתחילה במילים: **"ביסמילה אל רחמן אל רחים"**. מילים חזקות אלה בעברית ובערבית דומות בצליל ובמשמעות: "האל, הרחמן והרחום". בפירוש טקסטים יהודיים ומוסלמיים כאחד, רחמים וחסד אלה צריכים להיות עיקרון מנחה לגילוי רצון האל האחד שכולנו אוהבים ומעריצים.

דרך אברהם

במקום לדחות את כל הדתות האחרות, האסלאם, כמו היהדות, דורש מחויבות לאמונות ולערכי יסוד, המתגלמים בדמות היסודית של אברהם. דרכו היא הבסיס לדת המונותאיסטית. הדברים נאמרים בכמה מקומות בקראן. כך, למשל: "אמור: 'אותי הנחה ריבוני אל אורח מישרים אשר הוא דת נכוחה, אמונת אברהם אשר נהג כחניף, ולא היה במשתפים'" (סורת המקנה [6], 161).⁶¹ ושוב:

מי ימאס באמונת אברהם מלבד האיש אשר מילא את לבו סכלות?
הן בחרנו אותו בעולם הזה, ובעולם הבא הוא נמנה עם הישרים.
ריבונו אמר לו, התמסר! אמר, מתמסר אני לריבון העולמים. אברהם
ציווה זאת לבניו, וגם יעקב: בני, אללה בחר למענכם את הדת,
והיו מתמסרים בטרם מותכם. האם נכחתם בנטות יעקב למות,
כאשר אמר לבניו, למי תעבדו לאחר מותי? אָמרו, נעבוד לאלוהיך
ולאלוהי אבותיך, אברהם וישמעאל ויצחק. נעבוד לאל אחד ונהיה
מתמסרים לו (סורת הפרה [2], 130–133).

הקוראן מזהיר מפני כל דת הטוענת לבלעדיות על אברהם ומורשתו:

היו בעלי הספר, מדוע תתפלמסו על אודות אברהם? הן רק אחריו
הורדו ממרומים התורה והאָוונגליון! האם לא תשכילו להבין?
אתם אלה אשר עד כה התפלמסתם רק על אשר תדעו, ומה לכם
כי תתפלמסו עתה על אשר לא תדעו? אללה יודע, ואתם אינכם
יודעים: אברהם לא היה יהודי ולא נוצרי, כי אם חניף ומתמסר, ולא
היה במשתפים. הקרובים מכל לאברהם הם אשר הלכו בדרכו,
והנביא הזה והמאמינים (סורת בית עמרם [3], 65–68).

הקוראן מעלה את הנקודה המובנת מאליה, שמכיוון שאברהם קדם להתגלויות של ספרי הקודש וחוקיהם המסוימים, הוא אינו יכול להיות מזהה בלעדית עם אחת מאותן דתות. אברהם היה "חניף", כלומר מאמין טהור שהיה מסור לחלוטין לאל האחד.⁶² הגדרה רחבה זו של מסירות לאל כוללת את כל הדתות האברהמיות, דרכי התורה, האוונגליון והקוראן. באמצעות כולן אברהם ממלא את

61 ראו גם: "אברהם היה אומה לעצמו, דבק באדיקות באללה, חניף, ולא היה במשתפים. הוא הכיר לו טובה על חסדיו, והוא בחר בו והנחהו אל אורח מישרים. נָתַנו לו בעולם הזה רוב טובה, ובעולם הבא בישרים הוא. אחר הורינו לך לאמור, החזק באמונת אברהם אשר נהג כחניף, ולא היה במשתפים" (סורת הדבורים [16], 120–123).

62 הקוראן בעיון עמ' 1773.

ייעודו שנקבע על ידי האל להיות "מופת לאנשים..." (קוראן, סורת הפרה [2], 124), "עמודו של עולם" (רמב"ם, **משנה תורה**, הל' עבודה זרה פ"א ה"ב) ו"מנהיג העולם" (תלמוד בבלי, בבא בתרא צא ע"א-ע"ב).

לצערנו, מסר יסודי זה מוסתר לעיתים קרובות בשל אי-הבנה לשונית. ההתמסרות לאל משותפת לכל דרכי המסירות של הדתות האברהמיות. המילה הערבית למתמסר היא **מוסלימאן**, והיא המשמשת בקוראן לתיאור אברהם וכן לתיאור נכונותם של יעקב ובניו להתמסר לאל. העובדה שמאמיני דתו של מוחמד, החיים על פי חוק הקוראן, נקראים גם הם **מוסלמים** הובילה לתפיסה המוטעית שאברהם היה "מוסלמי" שהלך ספציפית לפי חוקי הקוראן ולא בדרך שתי הדתות האברהמיות האחרות. ברם, ברור שאין זו כוונת הקוראן, כפי שמסביר בצורה נהדרת פרופ' תאמר מוחמד מטוואלי: "אברהם לא היה יהודי או נוצרי או מוסלמי; שכן מונחים אלה הופיעו אחרי אברהם, והוא היה אביהם של כולם".⁶³

כאשר הקוראן מתאר את אברהם כמוסלמי, כוונתו שהוא התמסר לאל, אך לא שהיה משויך לאיזו דת מונותאיסטית מסוימת. הבהרה זו היא יסודית להתפתחות תאולוגיה אסלאמית חיובית של היהדות, שכן היא רואה ערך רב במסירות לאל שאינה אסלאמית בדווקא.

מעמד היהדות באסלאם

האלוהים שלנו והאלוהים שלכם הוא אחד

העובדה ששתי דתות מאמינות באלוהים אינה מספיקה כדי להוביל להרמוניה בין-דתית. להפך, האמונה באלוהים הייתה לעיתים מקור לסכסוך, בכך שדת אחת תופסת שהאחרת משרתת אל שקר ובכך דוחה את "האל האמיתי". לאור זאת, יש חשיבות מכרעת להצהרה הברורה והחד-משמעית הבאה בקוראן, שאלוהי האסלאם ואלוהי אנשי הספר הוא אחד:

הַתִּנְצַחוּ עִם בַּעֲלֵי הַסֵּפֶר רַק בְּדִרְכֵי נֹעֵם, חוץ מאשר עם בני העוולה שבהם. אָמְרוּ: 'אֲנִי מֵאֲמִינִים בָּאֲשֶׁר הוֹדָה אֱלֹהֵינוּ מִמְרוֹמִים וּבָאֲשֶׁר הוֹדָה אֱלֹהֵינוּ וְאֱלֹהֵיכֶם אֶחָד הוּא, וְאֲנִי מֵתִמְסְרִים לוֹ' (קראן, סורת העכביש [29], 46).

הצהרה מכוננת זו בקוראן חורגת מעבר לאמונה משותפת באלוהים. היא כוללת הכרה שספרי הקודש של האחר הם מאלוהים, וכתוצאה מהכרה זו קוראת לנהל מחלוקות דתיות בכבוד. כבוד הדדי אינו מונע מחלוקת, אך מגדיר את הטון של המחלוקת ואת הגישה אליה.

האמונה באל אחד נמצאת בלב **השהאדה**, הצהרת האמונה המוסלמית, ובלב קריאת שמע ישראל היהודית. האמונה באלוהים המשותף שלנו יכולה וצריכה להיות טרנספורמטיבית.⁶⁴ עם זאת, אין די שאמת זו תהיה בראשנו, היא חייבת להיות נטועה בלבנו ובנשמתנו. עלינו לחיות את האמת שלמרות חילוקי הדעות שלנו, האחר משרת ואוהב את אלוהינו, וכי אלוהים, בחמלתו וברחמיו, אוהב אותנו ושומע את קולו.

הברית בין אלוהים ובני ישראל

הקוראן מכיר בברית הקדושה בין אלוהים ובני ישראל ומזכיר אותה רבות. הוא גם מכיר בכך שהתורה ניתנה על ידי אלוהים למשה בסיני.⁶⁵ הוא מתאר את הברכה המיוחדת שנתן אלוהים ליהודים ומבקר את אלה שאינם שומרים ברית זו.⁶⁶ הקוראן גם מאשר שבסופו של דבר יקיים אלוהים את בריתו עם היהודים.⁶⁷

בפרט, מדגיש הקוראן את החשיבות שהיהודים ישמרו את השבת, תוך הצבתה לצד הברית בהר סיני.⁶⁸ אכן, בתורה, השבת היא אות לברית הנצחית בין אלוהים ובני ישראל:

ושמרו בני ישראל את השבת, לעשות את השבת לדרתם ברית עולם. ביני ובין בני ישראל אות היא לעלם... ויתן אל משה ככלתו לדבר אתו בהר סיני שני לחת העדת (שמות לא, טז-יח).

64 האמונה המשותפת באל אחד יכולה לשמש בסיס לקריאה בפסוק הקוראני הבא: "אמור: 'הוי בעלי הספר! בואו ונאמר דבר בינינו אשר עליו נשתווה: רק את אללה נעבוד, ולא נצרך לו כל שותף, ולא ניקח אנשים מקרבנו כאדונים לנו זולת אללה'" (סורת בית עמרם [3], 64). פסוק זה נתן את שמו למכתב פתוח משנת 2007 ממנהיגים מוסלמים למנהיגים נוצרים, הקורא למציאת מכנה משותף והבנה בין שתי הדתות.

65 קוראן, סורת הפרה [2], 53; 63.

66 שם, 84-85.

67 שם, 40.

68 שם, 63-65.

בדומה לכך, **בחדית'**, מדגיש מוחמד את שמירת השבת בקרב היהודים:

מסופר על ידי צפואן בן עסאל: 'הם הלכו לשליח אללה לשאול אותו על תשעה אותות ברורים'. אז הוא אמר להם: 'אל תשתפו דבר עם אללה... ולכם היהודים במיוחד, לא להפר את השבת.' (ג'אמע על תרמד' 2733).

התוקף המתמשך של התורה ושל היהדות

הקוראן מאשר לעיתים קרובות את תוקפם המתמשך של חיי היהודים על פי התורה.⁶⁹ הקשר מרכזי שבו כבוד בין-דתי זה מתבטא הוא בסורת אל-מאידה (=השולחן הערוך), שלפי מסורות רבות היא הסורה האחרונה בקוראן שנאמרה למוחמד, ובכך היא הופכת להצהרה מכרעת וסופית:

הורדנו את התורה ממרומים, ובה הדרכה ואור. על-פיה היו הנביאים אשר התמסרו חורצים משפט ליהודים, וגם הרבנים והחכמים שפטו על פי ספר אללה שהופקד בידיהם למשמרת, ואשר עליו העידו (קוראן, סורת השולחן הערוך [5], 44).

הסורה ממשיכה בתיאור מתן הבשורה ל'אנשי הבשורה' כדי שישפטו על פיה ובתיאור ה'ספר' שניתן למוחמד. היא אז קובעת:

...על כן שפוט ביניהם על-פי כל אשר הוריד אללה ממרומים, ואל תיטה אחר משוגות לבם לסור מן האמת אשר נגלתה בפניך. לכל אחד בכם נתנו חוק ומנהג, ואילו חפץ אללה היה עושה אתכם אומה אחת, ואולם חפץ הוא לבחון כיצד תנהגו בכל אשר נתן לכם. על כן ש אפו להיות ראשונים במעשים טובים, כי אַל אללה תשובו כולכם, ואז יודיעכם את כל הדברים אשר נחלקתם בהם. שפוט ביניהם על-פי כל אשר הוריד אללה ממרומים... (קוראן, סורת השולחן הערוך [5], 48-49).

69 ראו "התפיסה הקוראנית של ההיסטוריה הקדושה ודתות אחרות" מאת ג'וזף למברד בקוראן לעיון, הרפר 1, 2025, עמ' 1765-1784, המתעד גישה זו ומבסס אותה באופן מקיף.

ארבעה עקרונות חיוניים עולים מפסוקים אלה:

1. התורה ניתנה מאת אלוהים ליהודים כקוד החוקים שלהם וכבסיס לאורח חייהם.
 2. רצון אלוהים הוא שיהיו חוקים שונים לקהילות דתיות שונות.
 3. התחרות העיקרית בין קהילות אלה היא במעשים טובים.
 4. לבסוף, בנוגע להבדלים בין הקהילות, אלוהים יודיע לנו בסופו של דבר במועד מאוחר יותר. הרעיון של הקהילות הדתיות השונות המתחרות במעשים טובים וממתינות להבהרה אלוהית של ההבדלים ביניהן במועד עתידי מכיל בבירור הכרה בתקפות המשך קיומן של דתות אחרות.
- כל אחד מהאלמנטים הללו חוזר בהרחבה לאורך הקוראן. לדוגמה, מאוחר יותר באותה סורה חוזרת הציפייה שיהודים ונוצרים ישמרו על מה שניתן לכל אחד מהם בתורה ובבשורה, בהתאמה:

ואילו קיימו את התורה ואת האַוונגֶליון ואת כל אשר הוֹדָא אליהם מעם ריבונם, כי אז היו אוכלים בשפע מכל אשר מעליהם ולמרגלותיהם... אמור, הוי בעלי הספר, לא יהיה ממש באמונתכם עד אשר לא תקיימו את התורה ואת האַוונגֶליון ואת כל אשר הוֹדָא אליכם מעם ריבונכם... (קוראן, סורת השולחן הערוך [5], 66–68).

החדית' מספר על יהודים שבאו למוחמד לבקש את שיפוטו. במקום להוציא פסק דין, הוא קורא לחכם יהודי לשפוט אותם על בסיס התורה:

"הביאו את התורה!" היא אז הובאה. הוא (מוחמד) אז הסיר את הכרית מתחתיו והניח את התורה עליה באומרו: "אני מאמין בך ובמי שגילה אותך". הוא אז אמר: "הביאו לי אחד מהמלומדים ביניכם". אז הובא אדם צעיר... (**חדית'**: סונן אבי דאוד 4449)

באותה רוח, סורת הפרה מאשרת שבין דתות יש הבדלים בפרקטיקה, אך התחרות העיקרית היא במעשים טובים: "לכל אחד ניתן כיוון אשר אליו יפנה. בִּקְשׁוּ, אֶפְוֹא, להיות ראשונים במעשים טובים. בכל אשר תהיו, משם יביאכם אללה יחדיו. אללה הוא כל-יכול" (סורת הפרה [2], 148).

עליונות המעשה מהדהדת את המדרש המצוטט בחלק הראשון של חיבור זה שהכריז: "מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ, בין ישראל בין גוי, בין איש בין אשה, בין עבד בין שפחה, הכל לפי מעשה שעושה כך רוח הקודש שורה עליו". (תנא דבי אליהו פרק ט)

הקוראן מדגיש לעיתים קרובות שהקהילות השונות קיבלו את הטקסים והשליחים שלהם מאלוהים, ולכן אין סיבה להתווכח או להתנצח זה עם זה.⁷⁰ ברוח זו, הקוראן מכריז שהגיוון הוא רצון אלוהים: "הוי האנשים, בראנו אתכם מתוך זכר ונקבה, וחילקנו אתכם לעמים ושבטים למען תבחינו ביניכם. ואולם הנכבד מכולכם אצל אללה הוא הירא שבכם. אללה יודע ומכיר כל דבר לפני ולפנים" (סורת החדרים [49], 13).

התוצאה הלוגית של גישה זו היא דחיית האקסקלוסיביות הדתית, בוודאי בין הדתות המונותאיסטיות האברהמיות. לאור זאת, מבקר הקראן את מה שהוא תופס כדחייה הדדית יהודית-נוצרית, "בעודם קוראים את הספר":

היהודים אומרים: 'אמונת הנוצרים אין בה ממש', והנוצרים אומרים: 'אמונת היהודים אין בה ממש', בעודם קוראים את הספר. כדברים האלה יגידו גם אלה אשר דבר לא-ידעו, וביום תחיית המתים ישפוט אללה ביניהם בכל אשר נחלקו בו.

...לא תנוח דעתם של היהודים, וגם לא של הנוצרים, עד אם תחזיק באמונתם... (סורת הפרה [2], 113; 120).

מוסלמי שיסיק מהפסקים האלה שהיהודים והנוצרים אינם עומדים על דבר, יחמיץ את המסר של לימוד זה. העובדה שפסוקים אלה מתייחסים גם ליום התחייה, שבו אלוהים שופט בין היהודים והנוצרים ומיישב את מחלוקותיהם, מאשרת את הלגיטימיות המתמשכת של דתות אלה עד שיום זה יגיע. אילו אכן הופעת האסלאם הפכה אותם למיושנים, לא היה צורך לשפוט ביניהם ביום התחייה.⁷¹

מסמך היסטורי המדגים את הפתיחות של האסלאם כלפי היהדות הוא חוקת אל-מדינה,⁷² שנוסדה על ידי מוחמד, הקובעת שמוסלמים ויהודים יחד מהווים קהילה אחת⁷³ ו"ליהודים – דתם, ולמוסלמים – דתם".

⁷⁰ קוראן, סורת היונה [10], 47; סורת העלייה לרגל [22], 34; שם, 67.

⁷¹ הרעיון שביום תחיית המתים אלוהים ישפוט את היהודים וישפוט בין היהודים לנוצרים מופיע פעמים רבות בקוראן, מה שמצביע בבירור על כך שעד אז דתות אלו עדיין רלוונטיות. הנה כמה דוגמאות נוספות:

"מצוות השבת הוטלה על אלה אשר נחלקו בה. ריבונך יפסוק ביניהם ביום תחיית המתים בכל אשר נחלקו בו" (סורת הדבורים [16], 124); "הושבנו את בני ישראל בנווה צדק ופרנסנו אותם במיטב הדברים, והם לא נחלקו עד אשר הוענקה להם הדעת. ריבונך ישפוט ביניהם ביום תחיית המתים בכל אשר נחלקו בו" (סורת היונה [10], 93) "המאמינים והיהודים והצאבאים והנוצרים והאמגושים והמשתפים – יפסוק אללה ביניהם ביום תחיית המתים" (סורת העלייה לרגל [22], 17); "נתנו לבני ישראל את הספר ואת המשפטים ואת הנבואה, ופרנסנו אותם במיטב הדברים, ורוממנו אותם מכל שוכני העולמים, ונתנו להם דינים נהירים, והם לא נחלקו ביניהם כי אם לאחר שהוענקה להם הדעת, עקב רשעה שנפלה בינותם. ריבונך ישפוט ביניהם ביום תחיית המתים בכל אשר נחלקו בו" (סורת הכרעת ברך [45], 16–17).

⁷² https://en.wikipedia.org/wiki/Constitution_of_Medina

⁷³ הנוסח הערבי קובע "אינהום אומתון – ווחדיתון" – הם אומה אחת.

גן עדן ליהודים

שאלת היותם של מאמיני דת אחרת ראויים לגמול אינה רק סוגיה מטאפיזית, אלא קריטית לקביעת מהלך היחסים בין שתי הקהילות הדתיות שלנו. אם מישו סבור שעצם זהותו של האחר דנה אותו לדחייה מאת האל ולגיהנום, הוא עלול להכשיר אלימות בשם האל בפתולוגיה שתוארה קודם.

קריטריון מכליל לגן עדן מופיע בהקשרים רבים בקוראן. לדוגמה: "המאמינים והיהודים והצאבאים והנוצרים, כל המאמין באללה וביום האחרון ועושה את הטוב, לא ייפול עליהם פחד ולא יצטער. (סורת השולחן הערוך [5], [69])".⁷⁴

במקום אחר, דוחה הקוראן את האמונה שגן העדן מיועד בלעדית לדת מסוימת:

הם אמרו, לא ייכנס לגן עדן בלתי אם היהודי או הנוצרי. לזאת הם נכספים. אמור, הציגו את המופת אשר בידכם, אם אמת בפיכם. כן! אשר יישא פניו אל אללה בהתמסרות ויהיה מיטיב, יבוא על שכרו אצל אללה ולא ייפול עליו פחד ולא יצטער (סורת הפרה [2], [111-112])

פסוקים אלה מפריכים את הרעיון שרק מאמיני דת מסוימת זוכים לגמול בעולם הבא.⁷⁵ למעשה, עולה מכאן שהקריטריונים למי שראוי הם דבקות באל ומוסריות, שעליהם אין לשום דת מונופול. הקוראן צופה את הסכנה שבתפיסה המוטעית של בלעדיות הגמול בקטע הבא:

המאמינים ועושי הטוב, אותם נכניס אל גנים אשר נחלים נובעים מתחת לאילנותיהם, ושם יישארו לנצח נצחים. זו הבטחת אמת מלפני אללה, ואין דובר אמת כאללה. אין היא תלויה בשיגיונותיכם ולא בשיגיונות בעלי הספר. לגומל הרעה יושב כגמולו, ולא ימצא לו מגן או מושיע זולת אללה. עושי הטוב, זכר או נקבה, ובלבם אמונה, כל אלה ייכנסו אל גן עדן, ולא יקופחו כמלוא נימה (סורת הנשים [4], [122-124]).

74 ובדומה סורת הפרה [2], [62].

75 כפי שנאמר לעיל, האמונה היהודית המקובלת והמרכזית היא שגן עדן פתוח לכל צדיקי האנושות.

האמירה המרכזית שהכניסה לגן "אין היא תלויה בשיגינותיכם ולא בשיגינותי בעלי הספר" מבירה שהראויות אינה מבוססת על זהות דתית אלא, כפי שממשיך הכתוב, על "מעשים טובים". קטע זה מזהיר מפני הסכנה שמוסלמים (וכל הדתות האברהמיות) יפתחו תיאולוגיה של בלעדיות הגמול.⁷⁶

אסיים פרק זה באמירה חזקה מן ה**חדית'**, המאשרת גמול ליהודים ונוצרים ומזהירה מפני ההנחה שזהות אסלאמית כשלעצמה היא ערובה לגמול:

סופר מפי עוף בן מאלכ שהשליח של אללה אמר: "היהודים התפצלו לשבעים ואחת כתות, אחת מהן תהיה בגן עדן ושבעים בגיהנום. הנוצרים התפצלו לשבעים ושתיים כתות, שבעים ואחת מהן תהיה בגיהנום ואחת בגן עדן. נשבע אני במי שבידו נשמת מוחמד, אומתי תתפצל לשבעים ושלוש כתות, אחת מהן תהיה בגן עדן ושבעים ושתיים בגיהנום".⁷⁷

האם ההכרה של הקוראן ביהדות בוטלה?

לאור המקורות הברורים שראינו לעיל, כיצד זה שבכל זאת, מוסלמים רבים מאמינים שהיהדות היא דת שהתבטלה? כפי שכבר ציינו, זו אינה רק שאלה מטפיזית אלא גם קיומית. שכן יש דרך קצרה, כואבת ומסוכנת מדחיית הזהות הדתית של האחר לשלילת הלגיטימיות שלו ודמוניזציה, ובסופו של דבר – לאליומות נגדו.

במילה אחת, התשובה לשאלה זו היא **נסח'**, עיקרון הלכתי באסלאם, שמשמעו החלפת פסיקה משפטית אחת באחרת. אף על פי שמקובל להבין שמושג זה מתייחס למצוות ולאיסורים אך לא לדוקטרינה או למטפיזיקה,⁷⁸ היו כאלה שבאמצעות שימוש מרחיב בעיקרון זה, טענו שההצהרות המכלילות בקוראן וב**חדית'** המתייחסות ליהדות בוטלו ואינן תקפות עוד. האירוניה הטרגית הטמונה

76 חלק ניכר מהתיאולוגיה הנוצרית התנה את הגאולה באמונת הכנסייה באלוהותו של ישו (ראו גם את האמרה הלטינית: "Ecclesiam nulla salus" – אין גאולה מחוץ לכנסייה). חלק ממה שמאפשר את הגישה המכילה של הקוראן כלפי גאולה שמימית הוא היעדר האללה של מוחמד והדרישה שהמסירות הדתית תהיה לאלוהים בלבד. ראו לדוגמה: "מוחמד אינו אלא שליח אשר כבר לפניו עברו השליחים מן העולם. האם תחזרו בכם אם ימות או ייהרג?" (סורת בית עמרם [3], 144).

ה**חדית'** מיישם זאת כדי להנגיד את מעמדו של ישו בנצרות עם זה של מוחמד באסלאם: "מסופר על ידי עומר: שמעתי את הנביא אומר, 'אל תגזימו בשבחי כפי שהנוצרים שיבחו את בן מרים, כי אני רק עבד. לכן, קראו לי עבד האל ושליחי'." (בוח'ארי 3445).

77 סונן אבן מאג'ה, 3992.

78 ראו **הקוראן בעיון**, עמ' 49. המנהיג הדתי המוסלמי פתחוללה גולן השיב לשאלותיי על יישום הנסח' ליהדות כך: "נסח' הוא עניין הלכתי וקשור לפסוקי הקוראן המביעים פסיקה. מושג הנסח' אינו חל על פסוקים המספרים אירועים היסטוריים או קובעים את עקרונות האמונה, שהם מהות הדת".

בגישה זו היא שכדי להכריז שהיהדות בוטלה, יש להכריז שפסוקים רבים בקוראן בוטלו. כך, דחיית התורה באמצעות עיקרון זה אינה פחות מדחיית חלקים מן הקוראן עצמו. בנוגע לכך, יש להקשיב לדברי הקוראן, "וכי תאמינו רק בחלק מן הספר ותכפרו בחלקו?" (סורת הפרה[2], 85).⁷⁹

התוצאות של גישה תאולוגית זו היו קטלניות. לדוגמה, אחד התומכים העיקריים בשימוש ב**נסח'** כדי לטעון שהיהדות בוטלה היה אבן חזם (994–1064),⁸⁰ בן לנוצרים שהתאסלמו שחי באנדלוסיה. הוא טען: "כאן ובמקום אחר אמרנו שאין להרשות לאיש להישאר לא-מוסלמי"⁸¹ התאולוגיה שלו השפיעה מאוד על האלמואחדון, שהובילו את הטבח, הגירוש וההמרה בכפייה של היהודים באנדלוסיה,⁸² באחת התקופות האפלות ביותר ליהודים תחת שלטון מוסלמי.

מדוע נסח' אינו חל על היהדות?

יש שלוש סיבות יסודיות מדוע אין להחיל את ה**נסח'** על מעמד היהדות. ראשית, כפי שכבר הזכרנו, התפיסה הרווחת היא, ש**נסח'** אינו רלוונטי לסוגיות של אמונה, דוקטרינה או מטאפיזיקה. שנית, **נסח'** יכול לחול רק כביטול פסיקה מוקדמת על ידי פסיקה מאוחרת. עם זאת, חלק מן האישורים החזקים ביותר לגיטימיות של התורה והיהדות כדרך לגאולה מופיעים בסורת **אל-מאידה** (השולחן הערוך), שכאמור מסורות רבות מזהות כמאוחרת ביותר בקוראן. תיארוך מאוחר זה מונע את יישום ה**נסח'**, כפי שנאמר במפורש במסורת המצוטטת על ידי אבן כת'יר בשם עאישה, אשת מוחמד:

מדווח שהוא פנה לסיידה עאישה זמן קצר לאחר החג'. היא שאלה אותו: "האם אתה קורא סורת אל-מאידה, הוי ג'וביר?" הוא ענה: "כן". סיידה עאישה אמרה אז: "זוהי הסורה האחרונה של הקוראן הקדוש. הצווים על דברים מותרים ואסורים בה הם **מוחכם** [בעלי משמעות קבועה]. האפשרות לביטול כלשהו (**נסח'**) לא קיימת שם. לכן, היו מיוחד קפדנים לגביהם" (פירוש אבן כת'יר על סורת אל-מאידה).

79 במקור הועלה נגד אלה השומרים חלקים מסוימים מהתורה אך לא את כולה, והוא תקף באותה מידה לאלה הדוחים חלקים מהקוראן.

80 ראו Camilla Adang, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible*. Brill, 1996, pp. 216-222.

81 מצוטט אצל p. 140. Wasserstein, "The Intellectual Genealogy".

82 שם 133-151.

לבסוף, פסוקי הקוראן המצוטטים כמבטלים את היהדות נראים ככאלה רק לפי פרשנות מסוימת שלהם, המנוגדת למשמעותם הפשוטה. פסוק עיקרי מן הקוראן, המצוטט כבסיס לביטול הוא: "מי שמבקש דת אחרת מלבד הכניעה (בערבית: **אסלמו**) היא לא תתקבל ממנו, ובעולם הבא הוא יהיה בין המפסידים" (סורת בית עמרם [3], 85). אך יש לזכור ש"כניעה" היא המילה הכללית המשמשת בקוראן לאלה ההולכים בדרכו של אברהם של דבקות באל, ולא בלעדית לאלה החיים לפי הקוראן. כפי שראינו, הקוראן כולל בתואר "כנועים" לא רק את אברהם, אלא גם את יעקב ובניו, שכולם חיו לפני התורה והקוראן. דוגמה נוספת למשמעות הרחבה יותר של המונח "כנוע" היא הפסוק המרכזי של סורת **אל-מאידה** על מעמד היהדות, המשתמש במילה הערבית אסלמו (כניעה) לתיאור היהודים החיים לפי התורה:

אכן שלחנו את התורה, שבה הדרכה ואור, שעל פיה שפטו הנביאים אשר נכנעו [בערבית: **אסלמו**, י.נ.] את היהודים, וכן החכמים והרבנים, בהתאם לספר האל שנצטוו לשמור ושליו היו עדים (קוראן, סורת השולחן הערוך [5], 44).⁸³

כל אחד משלושת הטיעונים לעיל לדחיית יישום ה**נסח'** על היהדות חזק מספיק כדי לעמוד בפני עצמו. תקוותי היא שמתוך ערכי הליבה של האסלאם, כפי שהם משתקפים בטקסטים שלו, תצמח הסכמה רחבה הדוחה את הדחייה המערערת את התקווה לעתיד שבו, למען האל, אחווה מוסלמית-יהודית יכולה לשגשג.

מעמד התורה

הקוראן מעניק לעם היהודי את התואר המכובד **אהל אל-כתאב**, עם הספר. למרבה הצער, בסיס זה לכבוד כלפי היהדות נפגע קשות בכוח טענת חלק מהמוסלמים שהתורה שבידי ליהודים היום היא זיוף ואין היא התורה הקדושה שהקוראן מזכיר פעמים רבות.

מה מקורה של טענה זו, שאינה מעוגנת במקורות האסלאמיים המכוננים ואף סותרת אותם? בבסיסה עומד המושג "**תחריף**" ("עיוות"), המבוסס על מילה המופיעה מספר פעמים בקוראן בהקשר לתורה. לדוגמה (קוראן, סורת הנשים [4], 46): "ישנם יהודים המטים, **(יוחריפונה)** את המילים ומוציאים אותן מהקשרן".

⁸³ בהקשר לטענת ביטול היהדות, ראו בספרו של רנ"ף גן השכלים, שם הוא מצטט את הקוראן פעמים רבות כדי להראות שהוא לא בא לבטל את התורה. תרגום אנגלי של קטעים רלוונטיים, ראו: **ושמו אחד**, עמ' 48-49.

מבחינה לשונית, המילה **“תחריף”** קשורה למילה הערבית שמשמעותה **“הטיה”**.⁸⁴ פרשנים קלאסיים, כגון אל תברי ואל-ראזי, מפרשים את הפסוק לעיל במשמעות הטיה או פירוש מוטעה.⁸⁵ של משמעות התורה. כך מסביר את ה**“תחריף”** עבדאללה אבן עבאס (הוא היה בן דודו של מוחמד ואחד מה**סחאבה** [המלווים]), מעמד המעניק חשיבות נוספת לדעותיו: **“יוחריפונה”** – ‘הם משחיתים את המילה’ משמעו ‘הם משנים או מעוותים את משמעותה’. אך איש אינו יכול לשנות אפילו מילה אחת מכל ספר של אלוהים. המשמעות היא שהם מפרשים את המילה באופן שגוי”.⁸⁶

הגדרתו של אבן עבאס ל**“תחריף”** עולה בקנה אחד עם קטעים בקוראן המדגימים בבירור שליהודים בזמנו של מוחמד עדיין הייתה התורה שניתנה להם מאלוהים. לדוגמה: **“איך יכולים הם לשימך שופט עליהם בעוד אצלם התורה, ובה משפט אללה?”** (קוראן, סורת השולחן הערוך [5], 43). וגם **“אם מקנן בלבך ספק בדבר כל אשר הורדנו אליך ממרומים, שְׁאַל את אלה הקוראים את הספר שנגלה לפניך”** (סורת היונה [10], 94).

ה**חדית** המכונן (שצוטט קודם לכן) בדבר הכבוד שהעניק מוחמד לתורה הוא הוכחה שאין עליה עוררין שנביא האסלאם לא ראה בה זיוף:

“הביאו את התורה!” והיא הובאה. הוא (מוחמד) אז הסיר את הכרית מתחתיו והניח עליה את התורה באומרו: **“אני מאמין בכך ובמי שגילה אותך”**. הוא אז אמר: **“הביאו לי אחד מהמלומדים שביניכם”**. ואז הובא בחור צעיר...⁸⁷

יתר על כן, כפי שצינו רבים, העובדה שהקוראן מאשים רק חלק מהיהודים ב**“תחריף”** מצביעה על כך שהוא מתייחס לפרשנות מוטעית ולא לזיוף הטקסט. זאת ועוד: אילו פירוש **“תחריף”** היה שינוי הטקסט בידי חלק מהיהודים, היה צריך להיות שליהודים בקהילות שונות היו טקסטים שונים של התורה בגלל עיוותי הכתובים של חלק מהיהודים.⁸⁸

84 להיבטים הלשוניים של **תחריף** כהטיה ראו הקוראן בעיון, עמ' 36.

85 Adang, Muslim Writers, עמ' 223–248.

86 צחיח אל-בוֹח'ארי, **ייחוד האל**, הפרק על סורת אל-בורוג'. בסורת כוכבי המזלות ([85], 21–22) נאמר: **“זהו קְרָאֵן רב תפארת, בלוח גנוז”**.

87 **חדית**: סונן אבי דאוד 4449.

88 בנוסף לקוראן, סורת הנשים [4], 46, ראו גם סורת הפרה [2], 75. פרופסור תמיר מוחמד מתול' *Bias against Judaism*, al Sadiqin 2020, p. 21, מעלה נקודה זו, והוא מציין גם שכפי שטענה זו היא נגד חלק ולא כל היהודים, היא מתייחסת לחלק מן התורה ולא לכולה (ראו קוראן, סורת השולחן הערוך [5], 13).

שוב, זהו אבן חזם אשר – בתוך הפולמוס האנטי-יהודי הארסי שלו – נקט עמדה קיצונית והטיף ש"תחרוף" משמעו שהטקסט עצמו הוא זיוף מעשה ידי עזרא הסופר, שחי יותר מאלף שנים לפני האסלאם.⁸⁹ עם זאת, חכמי אסלאם רבים קראו לחזרה למשמעות המקורית של "תחרוף", לא רק מפני שפרשנותו של אבן חזם סותרת קטעים רבים כל כך בקוראן ובחדית' המכירים בבירור בקיומה ובתקפותה המתמשכת של התורה, אלא גם מפני שהטענה עצמה עלולה להיות בעלת השלכות בלתי רצויות לאסלאם. הרעיון שהתורה האותנטית אבדה ומה שיש בידי היהודים כיום הוא זיוף פוגע בדוקטרינה המוסלמית שאי אפשר לשנות את דברי האלוהים: "השמע את ספר ריבונך אשר נגלה לך. אין לשנות את דבריו" (סורת המערה [18], 27).⁹⁰

כפי שטוען תמיר מוחמד מטוולי בצורה נוגעת ללב, אפשר להשוות את האסלאם לקומה העליונה של בניין שנבנה על התגליות קודמות. ההיסטוריה של היהודים היא חלק חיוני מסיפור האסלאם. וכנושאי המסורת, הקוראן קורא ליהודים "עדים". הטענה שספרם הוא זיוף מערערת על תפקיד זה. כפי שמטוולי מנסח זאת, "הריסת כל חלק מהבניין הזה היא הריסת כל הבניין, והגנתו היא תחזוקת כל המבנה... ההיסטוריה של היהודים היא חלק חשוב וחיוני מההיסטוריה שלנו".⁹¹

הגדרת "תחרוף" כזיוף מכון של התורה היא בדיוק מה שהקוראן מזהיר מפניו: פרשנות מוטעית ועיוות המילים של הספרים הקדושים. בהקשר זה, הדבר מקביל לשיטת אלה המשתמשים בנסח' כדי לטעון שהתורה בוטלה, תוך ביטול הפסוקים הרבים בקוראן המצהירים במפורש אחרת.

חיוני לדחות הן את הטענה בדבר זיוף התורה הקדושה והן את הטענה בדבר ביטול היהדות. זאת כדי להביא לסיום השנאה והאלימות נגד העם היהודי המונעות מרעיונות אלה, ולהניח את היסודות לאחוה יהודית-מוסלמית. אני מאמין שאחוה כזו תהיה מימוש רצון האל, וכי היא תביא ברכה לכול.

89 ראו Camilla Adang, "Medieval Muslim Polemics against the Jewish Scriptures", in *Muslim Perceptions of other Religions*, 1999. p. 153.

90 ראו גם: "אין לשנות את דברי אלה" (סורת המקנה [6], 34).

91 Bias against Judais, pp. VII–VIII.

המבט הקוראני על העם היהודי

חלק גדול מהקוראן הוא סיפור מחדש של תולדות העם היהודי. למעשה, הדמות המוזכרת בתדירות הגבוהה ביותר בקוראן היא משה, ושמם מופיע בו יותר מ-130 פעמים. מנהיג דתי מוסלמי שיתף אותי פעם בתובנה עמוקה על משמעות ההיסטוריה היהודית: "סיפור העם היהודי הוא בית ספר לאנושות". אכן, האנושות יכולה ללמוד רבות מתיאור התורה על ההצלחות והכישלונות של העם היהודי. עם זאת, חיוני לתהליך למידה זה לזכור שאותם ספרים קדושים המבקרים את היהודים מביעים גם את אהבת האל הנצחית אליהם, למרות הפגמים שיש להם, כמו לכל בני האדם.

תוכחה וביקורת היו תמיד חלק בלתי נפרד מהדרך היהודית לשינוי ולצמיחה. גישה זו מושרשת בתפיסת התנ"ך על תוכחה כביטוי לאהבת האל: "כי את אשר יאהב ה' יוכיח" (משלי ג, יב). מסיבה זו, התורה כוללת ביקורת על כישלונות ועוולות של יהודים מסוימים במצבים מסוימים לצד ההצהרות החיוביות הרבות על היהודים ואהבת האל אליהם.

ערך ההצבעה על פגם ועוול מתבטא במצווה האלוהית "הוכח תוכיח את עמיתך" (ויקרא יט, יז). אנו יכולים להסיק מסר חזק ממיקום מצווה זו בתורה בין האיסור "לא תעמוד על דם רעך" (שם, טז) למצוות "ואהבת לרעך כמוך" (שם, יח). מצד אחד, הימנעות מתוכחת האחרים דומה במידת מה לאי-התערבות כאשר מישהו אחר נמצא בסכנת חיים (עמידה מנגד על דם רעך). מצד אחר, כאשר התוכחה ניתנת בצורה ראויה, היא מעשה של אהבה וחמלה כלפי הסובבים אותנו.

היכולת ללמוד מהעבר ולשאוף להתגבר על טעויות היא אחת הסיבות לחוסנו של העם היהודי, ששמר על התורה ועל זהותו במשך למעלה משלושת אלפים שנה – מאז הברית בסיני. התורה משמשת מדריך בתהליך השיפור העצמי באמצעות גישתה הכנה והפתוחה להכרה בבעיות.

לעומת זאת, הקוראן אינו מכיל ביקורת רבה על מאמיניו שלו. זאת בעיקר מכיוון שהוא מתוארך מהתקופה שבה האסלאם נהג רק בידי חוג קטן של מאמיני מוחמד. בוודאי, אילו הסיפורים של הקוראן היו מקיפים אלף שנים של היסטוריה של מאמיניו, כמו התנ"ך העברי, הוא היה כולל את ממד התוכחה. נקודה זו נרמזת ב**חֲדִית**⁹² המזהיר מפני הטעות שזיהוי כמוסלמי הוא בפני עצמו ערובה לגאולה. להיפך, בין היהודים, בין הנוצרים ובין המוסלמים יש כאלה הראויים לגן עדן ויש כאלה שלא.

למרבה הצער, הפתיחות לביקורת עצמית, שאפיינה את העם היהודי לאורך הדורות, הובנה שלא כהלכה, ובמקרים מסוימים הפכה למקור לאנטישמיות. במקום לאמץ את המסר שכל בני האדם צריכים לתרגל התבוננות פנימית ולהתמודד עם חסרונותיהם האישיים והקהילתיים,⁹³ יש המציגים את הביקורת בתנ"ך על קבוצות מסוימות של יהודים כהצהרות קטגוריות על טבעם המהותי של כל היהודים. עם זאת, כפי שנראה, הקוראן לא רק דוחה גישה מוטעית זו אלא גם מאשר במפורש שהביקורת על עם הספר היא הקשרית, מה שאומר שהיא אינה יכולה לשמש בסיס לגינויים גורפים לעם היהודי.

ברכות האל לבני ישראל וסליחתו

לפני שנדון בביקורות שבקוראן על היהודים, ראוי תחילה להזכיר חלק מתיאורי הקוראן את היהודים כמקבלי ברכות האל וסליחתו, מבין תיאורים רבים כאלה: "הוי בני ישראל, זכרו את החסד אשר נטיתי לכם ברוממי אתכם מכל שוכני העולמים".⁹⁴

בני ישראל קיבלו ברכות אלה בזכות התנהגותם הראויה:

הנחלנו לבני העם אשר דוכאו את מזרחיה ומערבה של הארץ אשר נתנו ברכתנו בה, והתקיים במלואו דברו הטוב של ריבונך על בני ישראל. זאת כגמול על עומדם בעוז רוח. והורשנו לעם אשר דוכא את חלקי הארץ המזרחיים והמערביים אשר ברכנו. והדבר היפה ביותר של ריבונך התגשם עבור בני ישראל בזכות סבלנותם (סורת הגבהים [7], 137).

פסוק קודם בסורה זו מתאר את משה מלמד את עמו שבאמצעות סבלנות הם יהיו ראויים לקבל את הארץ מאלוהים:

משה אמר לבני עמו, קוו לעזרת אללה ועמדו בעוז רוח, כי לאללה הארץ, ואותה ינחיל לאשר יחפוץ מבין עבדיו, והיראים סופם לראות טובה (סורת הגבהים [7], 128).⁹⁵

93 "...אמרות המיוחסות לנביא מצביעות על כך שביקורת על קהילות דתיות קודמות אינה חייבת להיקרא כגינוי של אותן קהילות כשלעצמן... אפשר לקרוא אותן באופן רחב יותר כביקורת על הנטייה האנושית לשכוח ולכן להפר את הברית עם האל. במובן זה, הן משמשות לא רק כגינוי של אלה שהפרו את הברית בעבר, אלא גם כאזהרות מפני הנטייה הכללית להפר את הברית". Joseph Lumbard, "Covenant and Covenants in the Quran", *Journal of Islamic Studies*, 2015, page 15.

94 סורת הפרה [2], 40, 47, 122. וראו גם סורת השולחן הערוך [5], 20 וסורת הכורעת ברח' [45], 16.

95 ראו הקוראן בעיון 448.

התמדתו של העם היהודי ומסירותו לאמונתו זכתה להכרה של האפיפיור פרנציסקוס, שאמר בהתייחסו ל"נוסטרה אטאטה":

אלוהים מעולם לא הזניח את נאמנותו לברית עם ישראל, ודרך הניסיונות הנוראים של המאות האחרונות, היהודים שמרו על אמונתם באלוהים, ועל כך אנחנו, הכנסייה וכל המשפחה האנושית, לעולם לא נוכל להודות להם מספיק (מכתב לד"ר אאוג'ניו סקלפארי).

סבלנות ואמונה באלוהים מאפיינים את ההיסטוריה רבת השנים של העם היהודי, אשר שמר על זהותו ואמונותיו למרות רדיפה דתית מתמשכת.

סליחת האל

כמו התורה, הקוראן מתאר את חטאי בני ישראל במהלך נדודיהם במדבר לאחר יציאת מצרים. אך הוא גם מתאר את סליחת האל:

נועדנו עם משה ארבעים יום, ואז עשיתם את העגל בהיעדרו והייתם בני עוולה. אחר מחלנו לכם למען תכירו טובה. נתנו למשה את הספר ואת הפקדון למען תישירו לכת. משה אמר לבני עמו, בני עמי, גרמתם עוול לעצמכם בעשותכם את העגל, על כן חזרו בתשובה אל בוראכם והרגו איש את אחיו. בזאת ייטב לכם אצל בוראכם וישוב מכעסו עליכם, כי רוצה הוא בתשובת עבדיו ורחום. (סורת הפרה [2], 51-54).

ציטוטים אלה הם רק מבחר קטן מהפסוקים הרבים בקוראן המתארים את העם היהודי כנסלח ומבורך מאת אלוהים. הם משמשים רקע חשוב לדין בביקורות.

ביקורת על היהודים בקוראן: "הם לא כולם דומים"

מתוך צפי לסכנה של סטריאוטיפים על היהודים, לעיתים קרובות מלווה הקוראן את הביקורת על היהודים באזהרה נגד הכללות. למשל, לאחר תוכחה לעם היהודי, מכריזה סורת אל-עמראן:

ואולם לא כולם ישוו זה לזה: בין בעלי הספר ישנה אומה של תמימי דרך הקוראים את אותות אללה במשך הלילה ומשתחוים. הם מאמינים באללה וביום האחרון ומצווים לנהוג בדרך ארץ ואוסרים את המגונה וזרזים במעשים טובים. כל אלה בישרים הם. כל טוב אשר יעשו, לא יוכחש כי עשוהו, ואללה יודע מי הם היראים (סורת בית עמרם [3], 113–115).⁹⁶

נקודת המבט המגולמת בביטוי "לא כולם ישוו זה לזה" היא יסודית להבנת מהות הביקורת נגד היהודים בקוראן, שלעיתים קרובות הופנתה להתנהגות של קבוצות ספציפיות של יהודים מכיוון שהם לא שמרו את מצוותיהם. בסעיפים הבאים, אני מצטט שתי דוגמאות לתוכחה, שבמבט מעמיק יותר מאשרת את הכבוד ליהודים וליהדות.

תוכחה ליהודים המחללים את השבת

חלק מהרטוריקה המשפילה בנוגע ליהודים, מצהירה בשם האסלאם שהם קופים. אפיון זה הזין לעיתים אנטישמיות אלימה. זהו עיוות ברור נוסף של דברי הקוראן ושל המסר שלו.

הגינוי "קופים מושפלים" מופיע בהקשר של ביקורת על היהודים המחללים את השבת. בקוראן, שמירת השבת היא חלק בלתי נפרד מברית סיני, כמתואר בפסוק הבא: "הרמנו את ההר מעליהם למען יקדשו את בריתם, ואמרנו להם: 'היִכְנסו משתחוים בשער', ואמרנו להם: 'אַל תעברו על מצוות השבת', וכתנו עִמָּם ברית חמורה" (סורת הנשים [4], 154). הקוראן מאשר ברית זו על ידי גינוי היהודים שאינם שומרים את השבת, בקוראו להם קופים: "כאשר הִפְרוּ ביוהרה את האיסור שהוטל עליהם, אמרנו להם, היו קופים משוקצים!" (סורת הגבהים [7], 166).

⁹⁶ ראו גם סורת בית עמרם [3], 75; סורת הנשים [4], 160–162; סורת הגבהים [7], 159. ראו Muhamad Ali, "They are not all Alike: Indonesian Muslim Intellectuals Perception of Judaism and Jews", *Indonesia and the Malay World* 38, 2010, pp. 329–347; Reuven Firestone, "The Quran on Jews and Judaism", *CCAR Journal*, 2018, pp. 152–165.

המסר שהקוראן מעביר באמצעות גינוי חריף זה הוא שכל אחד מחויב להיות מסור לברית שלו עם אלוהים. זהו לימוד הרלוונטי לחברים בכל קהילה דתית. יתר על כן: הקוראן מקפיד, כאן ובקטעים דומים, להדגיש שהוא מוכיח רק חלק מהיהודים ולא את כולם.

הפסוקים הקודמים מתארים את התגובה בקהילה היהודית להפרת השבת. חלק מהיהודים הזהירו אחרים להפסיק את חילול השבת בעוד אחרים, למרות ששמרו שבת בעצמם, שתקו בנושא. הקבוצה האחרונה הטילה ספק ביעילות מאמצייהם של הראשונים:

אמרה קבוצה בקרבם, מה לכם כי תזהירו [לשמור שבת] אנשים אשר אללה גמר אומר להכחידם או להענישם בעונש גדול? אָמרו, רק למען נצא נקיים מלפני ריבונכם, ולמען תהיה בהם יִרְאָה. כאשר שכחו את אשר הזכירו להם, מילטנו את האנשים אשר אסרו את הרעה והכינו את בני העוולה בעונש איום, כי היו מופקרים: כאשר הִפְרוּ ביוהרה את האיסור שהוטל עליהם, אמרנו להם: 'היו קופים משוקצים'... פיזרנו אותם שבטים שבטים על פני הארץ; יש ישרים ביניהם ויש פחותים מזה, וניסינו אותם בטובות וברעות למען ישובו. (סורת הגבהים [7], 164–168).

העובדה שהקוראן מזהה את היהודים שומרי השבת כצדיקים ואת מחללי השבת כראויים לעונש מראה בבירור שהביקורות נגדם אינן מכוונות כהצהרה גורפת לגבי כל העם היהודי, אלא כאזהרה כללית להיות מחויב לברית ולהוכיח עושי עוול.

הבנת זעם האל

בלב התפילה המוסלמית נמצאת הסורה הראשונה של הקוראן, **אל-פאתחה**, אשר חוזרים עליה לפחות שבע-עשרה פעמים ביום. היא מסתיימת בתפילה להדרכה: "נִחְנֶה באורח מישור, אורחם של אלה אשר נטיִת להם חסד, לא של אלה אשר ניתכה החמה עליהם, ולא של התועים" (סורת הפתיחה [1], 6–7).

בנוגע לפסוק זה, תפסיר אל-כביר של פח'ר אל-דין אל-ראזי מצטט את **החדית** הבא: "היהודים הם אלה שאללה זעם עליהם, והנוצרים תעו" (תירמידהי 2954). אפשר להוכיח שה**חדית** אינו מצהיר הצהרה גורפת ביחס ליהודים. המילה הערבית בפסוק הנ"ל לזעם היא "**אל-מע'דובי**". הופעתה הבאה בקוראן היא בסורת **אל-בקהרה**, בסיפור דור המדבר שהביא על עצמו את זעם ("**ביע'דבין**") האל בחטאיו:

אמרתם: 'הווי משה, קצה נפשנו במאכל אחד, על כן קרא אל ריבונך למען ימציא לנו מאשר תצמיח הארץ'... מוכי השפלה ודלות הם, וניתכה עליהם חמת-אללה. זאת כי כפרו באותות אללה והרגו את הנביאים בלא צדק. זה גמולם על כי המרו ועברו את גבול המותר (סורת הפרה [2], 61).

כאן, חטאי בני ישראל במדבר משמשים כדוגמה להתנהגות המעוררת את כעס האל. עם זאת, הפסוק הבא מיד בסורה זו מאשר שיהודים שאינם חוטאים יקבלו את שכרם:

המאמינים והיהודים והנוצרים והצאבאים כל המאמין באללה וביום האחרון ועושה את הטוב שכרם שמור להם אצל ריבונם, ולא ייפול עליהם פחד ולא יצטערו (שם, 62).

בסיום בהבטחה זו, סורה זו אינה יכולה בשום אופן לשמש כבסיס לגינוי גורף של כל היהודים. בסופו של דבר זעמו של אלוהים כלפי בני ישראל פינה מקום לסליחה, המתוארת במקומות אחרים בקוראן.⁹⁷ סליחה זו אפשרה ליהודים להיכנס לארץ המובטחת להם.

בדברו על היהודים כאלה שאללה זעם עליהם, מתייחס ה**חדית'** לאירוע ספציפי במדבר שעמו מזהה המונח **אל-מע'דובי'**, ובוודאי אינו מתאר דינמיקה מתמשכת בין אלוהים ליהודים.

שיבת העדים

חלק מהביקורת בקוראן על יהודים מסוימים מבוססת על האמונה שהם רצו להרחיק מוסלמים מאלוהים. מנקודת מבט מוסלמית, האשמה זו מגלמת את ההיפך הגמור מהתפקיד שקבע האל לאנשי הספר: "אם מקנן בלבך ספק בדבר כל אשר הורדנו אליך ממרומים, שאל את אלה הקוראים את הספר שנגלה לפניך. נגלתה בפניך האמת מעם ריבונך, על כן אל תהיה במפקפקים" (סורת היונה [10], 94).

הקוראן מזהה את העם היהודי כקוראי הספר, ולכן ה היכולים להעיד על אמיתות דברי האל. עם זאת, לפי הקוראן, היו יהודים שלא מילאו תפקיד זה: "רבים מבין בעלי הספר היו רוצים להחזירכם להיות כופרים לאחר שכבר האמנתם" (סורת הפרה [2], 109).

הציטוט הבא מנגיד בין האשמת הסטייה מהדרך לבין האידיאל של העם היהודי המשמש כעדי האל: "בני עדה אחת מבעלי הספר היו רוצים להתענותכם, ואולם רק את עצמם יתעו בלא שיחוש. היו בעלי הספר, מדוע תכפרו באותות אלה חרף היותכם עדים להם?" (סורת בית עמרם [3], 69–70).

הקוראן אינו המקור היחיד המייעד את תפקיד העדים ליהודים. להפך, ישנם מקורות יהודיים ותפילות מכוונות שבדומה לכך מנסחים מחויבות של היהודים לסייע בהבאת עתיד שבו האנושות חיה בהרמוניה ויחד עובדת את אלוהים. בחלק הראשון של חוברת זו פורטו העקרונות המחייבים זאת, והוצגה אמירה יהודית המושרשת עמוקות בדבר האסלאם ורואה ערך ולגיטימיות במוסלמים העובדים אלוהים על פי אמונתם.

יהודים המעריכים את האסלאם בהקשר הרחב יותר של דרך אברהם צריכים להעיד ולתמוך באותם מוסלמים המאמצים את המסרים והערכים הבסיסיים של הקוראן בנושאים אלה. החזרה וההפנמה של יהודים ומוסלמים ליסודות אלה של אחווה וכבוד בין שתי דתותינו תביא, בעזרת השם, את הברכה הגדולה ביותר של עתיד משותף עם מקום לכל אחד.

ברכה כבסיס לאחוזה

מצער שבמשך מאות שנים, פירשו מנהיגים מוסלמים מסוימים חלק מהקטעים בקוראן כהצדקות תיאולוגיות להתקפות אלימות ואף קטלניות נגד העם היהודי. פרשנויות כאלה הן למעשה קריאה מוטעית של הטקסט. חיוני שמנהיגים מוסלמים כיום ידברו נגד פרשנויות מוטעות אלה של הקוראן ותוצאותיהן המסוכנות.

נשוב לקריאת הפסוק הנזכר לעיל מסורת **אל-פאתחה**, ונוכל לראות ש"אורחם של אלה אשר נטית להם חסד" יכול להתפרש גם כמתייחס לעם היהודי. ידידי פרופסור עבדאללה גלאדרי ציין בפניי שהמילה הערבית לברכה, "**אנעמתא**", משמשת גם לתיאור העם היהודי: "הוי בני ישראל! זכרו את החסד אשר נטיתי (**אנ-עמתא**) לכם ושמרו על אשר התחייבתם לי בשבועה, למען אשמור על אשר התחייבתי לכם בשבועה, ורק אותי היו יראים" (סורת הפרה [2], 40; שם, 47).

העובדה שהקוראן מקדיש פסוקים רבים כל כך ללימוד סיפורו של העם היהודי משקפת עד כמה יש ללמוד ממסעו ומיחסיו עם אלוהים, בעודנו מפלסים דרך לעתיד משותף.

אחרית דבר

לאחר קריאה ללכת בדרכו של אברהם (סורת. בִּית. עמרם, [3], 95) והתייחסות לתפקידים של אנשי הספר כעדים, (שם, 98) מתאר הקוראן את התמורה אצל אלה שהיו פעם אויבים לאחים שליבותיהם מאוחדים:

בְּקֶשׁוֹ כּוֹלְכֶם מְעוֹז בְּחָבֵל אֲשֶׁר הוֹשִׁיט אֱלֹהָ וְאַל תִּתְפַּלְּגוּ, וְזָכְרוּ
אֶת הַחֲסֵד שֶׁנָּטָה לָכֶם אֱלֹהָ כֹּאֲשֶׁר קִיַּיֵּב אֶת לְבוֹתֵיכֶם בְּהִיּוֹתְכֶם
אוֹיְבִים, וְהִפְכֶתֶם בְּחֲסֵדוֹ לְאֲחִים, וְכֹאֲשֶׁר הֵייתֶם עַל סֶף תְּהוֹמָה שֶׁל
הָאֵשׁ, הִצִּילְכֶם מִמֶּנָּה. כֹּךְ יִבָּאֵר לָכֶם אֱלֹהָ אֶת אוֹתוֹתָיו לִמְעַן תִּישִׁירוּ
לֶכֶת (סורת בית עמרם [3], 103).⁶⁹

באותה רוח, הזוהר, ספר היסוד של הרוחניות היהודית, מתאר את המעבר ממאבק קטלני לאחוה מבורכת בידי האל:

בתחילה הם נראים כאנשים העורכים מלחמה, מבקשים להרוג זה את זה. לאחר מכן, הם מופיעים באהבה, באחוה... הקדוש ברוך הוא שמח בכם ומכריז שלום עליכם — ובזכותכם ישרור שלום בעולם, ככתוב (תהלים קכב, ח): 'למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך' (זוהר אחרי מות נט ע"ב).

יהודים ומוסלמים הם אחים, בני אבינו אברהם. כולנו צאצאים, ביולוגית או רוחנית, של האחים יצחק וישמעאל.

משל בתלמוד מזהיר מפני בחירת הדרך הקצרה שמתבררת כארוכה, במקום הדרך הארוכה שמתבררת כקצרה. במילים אחרות, השקעה בתהליך ארוך טווח תניב תוצאות טובות ומתמשכות יותר מאשר פתרון מהיר לכאורה, שיוביל לתהליך ארוך הרבה יותר. גישת "מידה אחת מתאימה לכל" ליחסים בין-דתיים עשויה להיראות כדרך הקצרה לבניית ידידות ואמון בין דתותינו השונות. אך כדי להשיג תוצאות משנות באמת, עלינו לזכור שאחוה עוסקת ביחסים. מסיבה זו, עלינו להכיר בייחודיות של כל מערכת יחסים בין-דתית דו-צדדית, הדורשת את הגישה המתאימה לה.

69 הפרשנות כאן היא לאחוה לכל אלו ששותפים באמונה באלוהי אברהם, ובכלל זה כל "בעלי הספר" ולא רק מוסלמים.

רוב האנושות מאמינה באחת מהדתות האברהמיות, שמקורן במזרח התיכון, שהוא כיום אחד האזורים המסוכסכים ביותר בעולם. אם הדת תצליח להפוך למקור של שלום וחיבור באזור זה, אזי אנשים בכל העולם ישאבו השראה למצוא את הדרך המבוססת על אמונותיהם וזהויותיהם להצטרף לתהליך גלובלי של התאחדות.

אני מקווה שהמתודולוגיה והגישה המוצגות כאן יתרמו לריפוי עולמנו השבור. אחווה היא ברכה וערך כשלעצמם. יתר על כן, היא משמשת נתיב לטיפול בבעיות הדוחקות של האנושות. ניכור, פחד ושנאה כלפי אחרים רק מחזקים טינות ומחריפים בעיות. את המפתח ליצירת פריצות דרך נוכל לסכם בשלוש מילים: "חיבור לפני תיקון". על ידי אימוץ חזון אחווה זה, נוכל לגלות יחד דרכים להתגבר על אתגרים שנראו בעבר בלתי ניתנים לפתרון.

תלמידי שואלים אותי לפעמים: "הרב יעקב, האם אתה באמת חושב שרק בגלל שאתה ואימאם נפגשים ומפתחים קשר, זה יביא שלום?" תשובתי היא שאין זה שפגישה כזו מביאה שלום, אלא שהיא כשלעצמה שלום! אם לשני אנשים יש מערכת יחסים עמוקה, שבה הם מתחברים ממהותם הפנימית, זו אינה רק דרך לשלום, זה בעצמו שלום. המטרה היא להרחיב זאת במיליונים. בתגובה לשאלתם, אני קורא לתלמידי להיות שותפים וליצור קשרים חדשים עם האחר. אנו זקוקים לשותפות נרחבת של מנהיגים ושל אנשים מן השורה משתי דתותינו, למפגשי שטח וליוזמות חינוכיות מקיפות כדי להעמיק ולהרחיב את השלום ואת האחוה בין קהילותינו.

ספרון זה חלק חזון ליחסי יהודים ומוסלמים, אך תקוותנו לעתיד רחבה אף יותר. זוהי שאיפה לאחוה של האנושות כולה. אנסיים במילותיו של הראי"ה קוק על חזונו לעתיד שבו האנושות תתאחד והמחיצות בין כל הדתות יגושרו:

אהבת ההויה כולה ממלאת את לב הטובים, החסידים שבבריות, ושבבני אדם, לאושר של הכל הם מצפים, לאורה ולשמחה של הכל הם מיחלים... כשהם באים לשדרות האדם, ומוצאים פלוגות של עמים, דתות, כתות ושאופות מנוגדות, הם מתאמצים בכל כחם להכליל את הכל, לאחיה ולאחד (שמונה קבצים א, קא)

היהדות, היהודים והתורה בעיני האסלאם: שו"ת מאת פתהולה גולן

מבוא

זכיתי לפגוש בביתו את פֶּתְהוּלָה גוֹלֵן (Fethullah Gülen) המייסד והמנהיג של התנועה האסלאמית "היזמט" (שמשמעותה "שירות"). גולן (1941-2024) היה הוגה דעות ומנהיג דתי טורקי שנחשב לאחד ההוגים ומנהיגים החשובים באסלאם של ימינו. הוא מדגיש את החשיבות של חינוך והשכלה כאמצעי לפיתוח אישי וחברתי. גולן מאמין בדיאלוג ובשיתוף פעולה בין דתי כדרך להתגבר על מתחים וקונפליקטים בין עמים ותרבויות שונות. יש לו מיליוני חסידים, הפרוסים ב-180 מדינות ברחבי העולם. חסידים אלה מושפעים מאוד מהפן הרוחני של האסלאם, בדומה לסעיד נורסי, ג'לאל א-דין רומי, ואבן ערבי. בשנת 2008 נבחר כאינטלקטואל הציבורי מספר 1 בעולם, ונכלל ברשימת 100 האנשים המשפיעים בעולם של עיתון Times.

למרות שהוא היה חולה ביום שביקרתי אותו, הוא בחר שלא לבטל את הפגישה. התרשמתי עמוקות מהכנסת האורחים והענווה שלו ושל הפמליה שלו. נתתי לו כמתנה, את התורה בתרגום לערבית של רב סעדיה גאון. הוא נישק את התורה ומיד החל לקרוא בה, ואז אמר לחסידיו על הספר: "זה יהיה כתר לראשי!". גם הם הכינו לי מתנה – ציור של פסוק הקרוב לליבי מספר תהילים, שמבטא את משאלת הלב האוניברסלית של היהדות ואת הדרישה לחסידות: "יודוך ה' קל מעֲשִׂיךָ וְחֲסִידֶיךָ יִבְרָכֶכָה" (תהלים קמה, ו).

יעקב גאון נותן תורה בתרגום לערבית לפתהולה גולן

במחצית השנייה של המאה העשרים חל שינוי דרמטי לטובה ביחסים בין הנצרות ליהדות. בעשור האחרון הקדשתי את פועלי להנעת תהליך דומה ביחסים בין האסלאם ליהדות, מתוך חזון לרפא את פצעי משפחת אברהם. במסגרת זו פניתי למנהיגים דתיים וביקשתי מהם להתייחס לשאלות יסוד הנוגעות ליחסים בין הדתות. כך גם פניתי לפתהוללה גולן, וביקשתי את דעתו על מהותה של היהדות, התורה והעם היהודי בעיניו. ב-4 באוקטובר 2023, שלושה ימים בלבד לפני פרעות שמחת תורה, קיבלתי ממנו תשובה, כמצופה ממנו – מלאה כבוד ועומק.

אל מול אויבינו המקדמים נרטיב של מלחמת דת בין האסלאם ליהדות, אנו מחויבים לפתח נרטיב הפוך – נרטיב של אחווה דתית בין שתי הדתות. סימן מעודד לתהליך זה הוא המשך ההתפתחות של הסכמי אברהם, הנקראים על שם הזהות המשותפת בין בני משפחת אברהם – יהודים ומוסלמים כאחד.

שנה אחר כך הלך פתהוללה לעולמו. בהספדי עליו, פניתי לחסידיו והשוויתי את תנועתם לתנועת חסידי חב"ד. בדומה לחב"ד, גם הם רואים בחיים שליחות, מדגישים את ערכי הכנסת האורחים, קבלת האחר, חינוך ורוחניות. מתוך השראה זו, איחלתי להם כי לאחר פטירת מנהיגם, ימצאו את הדרך להמשיך ולצמוח, להשפיע לטובה על העולם ולהפיץ אור.

מצטרף כאן שאלותיי לגולן ואת תשובותיו:

1. מעמדה של היהדות לפי האסלאם:

אני מודע לכך שבמקומות רבים הקוראן מאשר את האמת, את התוקף, ואת המקור האלוהי של הדתות האברהמיות המוקדמות לו ושל ספריהן הקדושים. עם זאת, היו טענות של כמה מוסלמים שכל האמירות החיוביות הרבות הללו הן "נסח" (מבוטלות ומופקעות), ולכן היהדות אינה דת תקפה ולגיטימית עוד.

מה דעתו של הוג'ה אפנדי (זו הפניה שבה מקובל לפנות אל גולן) בשאלה קריטית זו, שהיא מרכיב מרכזי לאפשר כבוד אמיתי בין יהודים למוסלמים?

תשובה:

כבר בראשית הדברים ברצוני להצהיר שהכבוד ההדדי של כל בני הדתות כולן, במיוחד יהודים ומוסלמים, חשוב מאוד לשלום ושלווה בעולם. כל המאמצים להשגת המטרה הנעלה הזו הם בעלי ערך רב. אני מברך אותך על עבודתך למען מטרה זו.

לדעתי, הכבוד בין אנשים אינו צריך להתבסס על תוקף הדת או הספר הקדוש של הזולת. הדרישה לכבוד לבני האדם, ללא קשר לאמונותיהם, הוא חלק מן הדרישה של כבוד לבורא שלהם. אללה (ישתבח ויתעלה) העניק לאדם ברכות רבות, והעניק לו רגשות נשגבים רבים, ושלח אותו כמשנה שלו עלי אדמות, במובן שניתנה לו הזכות להתערב בשמו בנעשה בעולם, וחובתו לפקח על התפתחות העולם ועל סדרו.

האדם הוא מוקד ההשתקפויות של שמותיו האלוהיים של אללה הכול יכול ומרכז הגילויים הנשגבים של מהותו ותכונותיו. אכן, אללה ברא את היקום באמצעות גילוי כל תכונותיו ואז ברא את האדם עם גילויים שונים.

ייתכן שלא תאשר את רעיונותי, אמונותי או התנהגותי של אדם, אך הוא עדיין יצירת אומנות שנוצרה על ידי אללה ומראה המשקפת את התגלויות תכונותיו. יונוס אֶמְרֶה (Yunus Emre), המשורר הסופי המפורסם של אנטוליה (אסיה הקטנה), טבע אמרה מופלאה: "אנחנו אוהבים את הנבראים בשל הבורא".

מוסלמים ויהודים צריכים להתקדם צעד נוסף מעבר ל"אהבה בגלל הבורא". מוסלמים ויהודים צריכים לכבד זה את זה אפילו יותר, בתור נאמני הדתות האברהמיות, החולקות עקרונות חשובים מאוד של אמונה ומוסר, ובהם אמונה באל אחד, במלאכים, בנביאים, בהתגלות ובעולם הבא.

באשר לשאלתך: אחד מששת עמודי האמונה של האסלאם הוא האמונה בכתבי הקודש ששלח אללה, שהתורה היא אחד מהם. לכן, אין ספק בקרב המוסלמים לגבי מקורה האלוהי של התורה.

ישנם בקוראן התייחסויות וציטוטים לעניינים הנזכרים בתהילים ובמשנה. כך למשל, סורת "השולחן הערוך" (ה', 32) קובעת: "לפיכך כתבנו בספר לבני ישראל כי כל המאבד נפש אחת — בלא שאיבדה נפש או ביקשה למלא את הארץ חמס — כאילו איבד את כל האנושות, וכל המקיימה — כאילו קיים את האנושות כולה."

באשר לנסח': נסח' הוא מונח הלכתי, הנוגע לפסוקים בקוראן המבטאים הלכה. המושג נסח' אינו ישים לפסוקים המספרים אירועים היסטוריים או מציינים את עקרונות האמונה, שהם מהות הדת.

המוסלמים מאמינים שהקוראן הוא ההתגלות האחרונה, והמוסלמים מחויבים ללכת בעקבותיו. אבל אין זה אומר שכל פסקי הספרים הקודמים בוטלו או שהם הפכו חסרי־ערך. לפי ההלכה החנפית, יהודים ונוצרים מחויבים לפסיקות בספרים שלהם.

הנביא מוחמד (ע"ה) הזמין אל האסלאם את היהודים והנוצרים שפגש. אמנם היו מי שנענו להזמנתו, אבל רוב "אהל אל-כתאב", עם הספר, לא נענו להזמנתו. יהודים ונוצרים שלא קיבלו על עצמם את האסלאם נצטוו לפעול לפי פסיקות ספריהם. בהתאם לכך, במחלוקות בין יהודים לבין נוצרים פסק הנביא (ע"ה) על פי ספריהם. כך היה נוהג בארצות שבהן חיו יהודים ונוצרים בקרב קהילות מוסלמיות עד המאה ה-19.

אללה הכול יכול (ישתבח ויתעלה) אומר בקוראן הקדוש, בסורת השולחן הערוך: "הורדנו את התורה ממרומים ובה הדרכה ואור" (5, 44). לפי המסורת של עאישה (אשתו של מוחמד), סורת השולחן הערוך הייתה הסורא האחרונה שהתגלתה. הפסוקים הבאים באותה סורא מציינים שהקוראן נשלח הן כאישור לספרים הקודמים, כגון התורה והבשורה, והן כבורר עבורם.

בפסיקה האסלאמית קיימת מתודולוגיה המקובלת על משפטנים וחוקרי משפט, כאשר מבקשים להכריע בעניינים שפסיקתם אינה מצוינת בקוראן ובסונה. מתודולוגיה אחת מתוך פרקטיקה זו היא "שרע'ו מן קבלנא", שפירושה פסיקותיהם של אלו שבאו לפניו, כלומר לפני האסלאם. משמעות הדבר היא שפסיקות מהמסורת היהודית והנוצרית שקדמו לאסלאם יכולות להתקבל כתקפות באסלאם, ובלבד שאינן סותרות את ערכי היסוד האסלאמיים.

הפסוק על תגמול בסורת השולחן הערוך (ה', 45) הוא דוגמה לכך, וכך גם הפסוק על השלמת תפילות. הנביא (ע"ה) אמר: "מי שנרדם בזמן תפילה או שוכח ומחמיץ אותה, שיבצע אותה כשיזכור" (חדית': אל-נאסאאי, מוואקית, 53; דרימי, סלאת, 26) ואז הזכיר את הפסוק "וקיים את התפילה למען זכר שמי" (סורא 20 ט"ה, 14). עם זאת, בפסוק זה, אללה פונה אל הנביא משה (ע"ה). מכאן אנו רואים שהפסיקה בעניין השלמת תפילות שהוחמצו נקבעה בהלכות הדתות הקודמות. הנביא אמר שפסק זה חל גם על מוסלמים, למרות שהוא מתגלה בתורה. בהתבסס על זה ועל ראיות דומות אחרות, אמרו הפוסקים כי פסיקות הדתות האלוהיות הקודמות תקפות גם באסלאם והכניסו את "שרע'ו מן קבלנא", למתודולוגיה של ההלכה האסלאמית.

המוסלמים צריכים לכבד את התורה כספר ממוצא אלוהי וכספר המכיל אמיתות שהקוראן מאשר.

על כל פנים, כפי שציינתי בהתחלה, אני מאמין שהכבוד ההדדי צריך להתבסס על אמונות וערכי מוסר משותפים ועל בסיס אנושי כמשרתים של אותו בורא, ולא על תוקף הדת או ספרי הקודש. אני מסכים בלב שלם עם הציטוט לעיל של יונס.

2. גאולה

שאלה

גם בעניין זה, בעוד הקוראן אומר במפורש במקומות רבים ש"יהודים ונוצרים וכל המאמין באלוהים וביום האחרון ועושה צדקה יקבלו שכר עם אדונם", הרי חלק מהמוסלמים טוענים שהאמירות הללו בוטלו כולן והאסלאם שולל ישועה ממי שאינם מוסלמים. מה דעתך בנושא זה? האם יהודים יכולים להגיע לגאולה באמצעות היהדות?

תשובה:

נושא הישועה בעולם הבא אינו דבר שניתן לדבר עליו בקלות. ישנם עקרונות שנקבעו על ידי הקוראן והנביא (ע"ה), והקונצנזוס הוא שאנשים שאליהם הגיע המסר של נביא (ה') מחויבים לקבל את המסר הזה.

עם זאת, קיימות דעות שונות לגבי גורלם של אנשים שלא נשלח אליהם נביא, או שמסר של נביא לא הגיע אליהם, הנקראים "אהל אל-פטרה", "אנשי תקופת הביניים".

לפי אבו מנסור אל-מאטורדי, אחד האימאמים הבולטים של "אהלי אל-סונה", כל בני האדם מחויבים להכיר את אלוהים גם אם לא הגיע אליהם נביא. זאת משום שהשכל של האדם מסוגל לדעת ולמצוא את אלוהים. בקוראן מוסבר, בדוגמת הנביא אברהם (ע"ה), שניתן להגיע לקיומו ולאחדותו של אלוהים באמצעות התבונה (אלאנעם 6/76-79), ונאמר התבונה תציל את האדם מעונש נצחי.

לפי האימאם אבו אל-חסן אל-אשערי, אללה (סוּו) אינו מחייב את תושבי הארץ אלא אם כן הוא שולח אליהם נביא. זאת כאמור בקוראן: "לעולם לא נעניש בטרם נשלח שליח" (סורת המסע הלילי [17], 15).

כיום, למרות שאפשר לומר שהדתות האברהמיות והמסרים שלהן התפשטו בכל העולם באמצעות ערוצי התקשורת ושאר אחד אינו בלתי־מודע למסרים אלו, לא ברור מאוד באיזו מידה ובאיזה אופי הגיעו אליהם המסרים הללו. לכן, צריך להיזהר כשמדברים על האנשים של היום.

שוב, אחד השמות הגדולים בקרב חכמי האסלאם, האימאם אל-ע'זאלי, סבור שמי שמעולם לא שמע על הנביא מוחמד (ע"ה) או לא הבינו אותו כראוי אינו אחראי להאמין בו אלא נכנס לקטגוריה של "אהל אל-פתרה" — אנשי תקופת הביניים - והוא יינצל. המתנגדים לדעה זו אומרים שכולם חייבים לפחות לחפש את האמת.

רחמי אללה, כפי שהם באים לידי ביטוי במגוון רחב מאוד של דרכים בעולם הזה, הם עמוד תווך איתן וחשוב מאוד עבור כולם בעולם הבא. איננו יכולים לדעת על מי אללה ירחם ואת מי יחבק ברחמיו בעולם הבא. לכן, אין זה ראוי שנתנהג כמו שומרי גיהינום כלפי אנשים בעולם הזה. להפך: עלינו לרחם עליהם ולהזכיר להם שגם עם זרע קטנטן של אמונה בלב, עשויה להיות דרך לגאולה.

בקיצור, הרחמים הם מקור חשוב מאוד לכולנו. המשולל מרחמים משולל הכל. כל אדם יכול לפרש "רחמים" מנקודת המבט שלו/ה ולשקול האם הוא ראוי לקבל את רחמי אללה, אך כלל לא ראוי להפעיל פרשנויות מעין אלה ביחס לאחרים.

לדעתי, כפי שציינתי בתשובתי לשאלתך הקודמת, יחסי האנוש שלנו אינם צריכים להיות תלויים באמונות שלנו לגבי מי ייושע. כל אדם הוא יצירה של אללה, יצירת אמנות ומראה של שמותיו, ולכן ראוי לכבוד במסגרת זו. ייתכן שלא נאשר את התנהגותו של אדם, את אמונותיו ואת דבריו, אך הוא עדיין אדם. חשוב להבחין בין האדם לבין אמונותיו והתנהגויותיו. כבוד לבני האדם, שאללה (סו) ברא עם תכונות מיוחדות ואליהם הוא פנה הוא דרישה לכבד את אללה (סו). מצד שני, הבטחת שלום ושלווה בעולם היא אידיאל שמוסלמים ובני דתות אחרות צריכים לשאוף אליו. כבוד הדדי הוא עמוד יסוד מרכזי של הבסיס שעליו ייבנה השלום הזה.

3. התורה

שאלה:

האם התורה (תנ"ך) הנערצת על ידי היהודים והנוצרים היא הספר שניתן להם על ידי אלוהים או זיוף?

כאן, השאלה היא איך אתה מבין את המושג **תחריף** (تحريف שיבוש): האם זה אומר שחלק מהיהודים מפרשים חלקים מסוימים מהתורה בצורה שגויה או, כפי שיש הטוענים, שהתורה עצמה היא זיוף? בהחלט, נראה שהחידת' מוכיח את הדעה הראשונה. סונאן אבו דאוד⁷⁰, 40, מספר שכאשר כמה יהודים ביקשו ממוחמד לפסוק, הוא הורה להם להביא מגילת תורה ויהודי שידע לקרוא אותו. כשהגיע ספר התורה, קם מוחמד מהכרית שלו כדי לקבל את הספר ולכבד אותו. חוויתי את הסיפור הזה מהדהד במהלך ביקורי אצלך בכבוד הרב שנתת לתורה שהבאתי לך בתרגום לערבית.

תשובה:

כפי שציינתי בתשובה לשאלתך הראשונה, אחד מששת עמודי האמונה באסלאם הוא האמונה בספרי אללה, והתורה, המוזכרת בקוראן כספר שניתן לבני ישראל, היא אחד מהם. **הסלאף אל-צאלחין** — אבות הדורות הפוסקים⁷¹ — תמימי דעים שהתורה היא ממוצא אלוהי ויש בה פסיקות נכונות שהקוראן מאשר. הנוהג של הנביא (ע"ה) שציינת הוא אחת ההוכחות לכך.

אכן, מבלי להתייחס לתורה עצמה, ישנם מקומות בקוראן שבהם נאמר כי פסוקים שגילה אללה שונו אחר כך. הכוונה, עבור המוסלמים, היא לקוראן ולסונה של הנביא (ע"ה). המוסלמים מתייחסים לחלקי התורה והתנ"ך כמזויפים אם יש סתירה ברורה לעקרונות הקוראן והסונה.

מאיך גיסא, כדוגמאות למה שהקוראן מאשר אפשר להביא עקרונות אמונה כמו **תווחיד** (אמונה באל אחד), מלאכים, התגלות, נבואה, אמונה בעולם הבא ועקרונות רבים הקשורים למוסר ורוחניות, כמו עשרת הדיברות.

לכן, חיוני למוסלמים להאמין ולכבד את התורה כפי שנשלחה לנביא משה, כספר המבוסס על התגלות. אי אפשר לזרוק אותו ולזלזל בו באמירה שהוא זיוף.

⁷⁰ **סונאן אבו דאוד** (سنن أبي داود) הוא אחד מאוספי החידית'ים החשובים באסלאם. הוא נקרא על שמו של מחברו, אבו דאוד סוליימאן בן אל-אשעת' (أبو داود سليمان بن الأشعث), שהיה מלומד ומומחה לחידית'ים. אוסף זה הוא אחד מהספרים הכלולים בקבוצת "ששת הספרים" (אל-סיתא), הנחשבים לאוספים האוטנטיים והחשובים ביותר של חידית'ים בסונה (המסורת האסלאמית הסוניית). סונאן אבו דאוד כולל יותר מ-4,800 חידית'ים שנבחרו מתוך מספר גדול של חידית'ים שהיו בזמנו של אבו דאוד, והוא מסודר לפי נושאים הלכתיים שונים כמו טהרה, תפילה, צום ועוד. מטרתו של אבו דאוד הייתה לספק מקור אמין להלכה ולפרקטיקה האסלאמית, ולכן הוא הקפיד על בדיקת מהימנותם של החידית'ים שהכניס לאוסף.

⁷¹ **סלאף אל-צאלחין** משמעו אבות הדורות הפוסקים, כאשר דנים בהיסטוריה ובתור הזהב של האסלאם או כאשר דנים בחיי הדמויות הגדולות של האומה הזו.

המרכז הבין דתי אור תורה הופכים את הדת לחלק מהפתרון

החזון שלנו

המרכז הבין דתי אור תורה מבוסס על האמונה שליהדות יש תפקיד משמעותי בסיפור הגדול של האנושות, ועם חזרת עם ישראל לארצו והקמת ריבונות יהודית, הגיעה העת לברר לעומק את מהות התפקיד הזה ולהוציאו אל הפועל. בנוסף, המרכז שם לו למטרה להפוך את התורה וחכמת ישראל לחלק מהפתרון לאתגרים משמעותיים בהם הדת מהווה מרכיב מרכזי, וזאת באמצעות קידום הקשר ושיתוף הפעולה בין היהדות לבין דתות אחרות. באופן ממוקד יותר, עוסק המרכז בטיב היחסים בין עם ישראל ומדינת ישראל לעמים ודתות אחרים מנקודת מבט דתית.

מטרה זו מבוססת על התובנה לפיה המימד הדתי מהווה רכיב מרכזי בסכסוכים ובמלחמות ארוכות השנים במזרח התיכון. לאורך השנים הוצעו פתרונות ואינטרסים שסותרים את הזהות הדתית העמוקה של הצדדים השונים, מתוך פרדיגמה מערבית-חילונית שאיננה מתאימה ואיננה אפקטיבית במזרח התיכון. בעת ובעונה אחת ראינו כיצד התעלמות מהשורשים הדתיים של הסכסוך הובילו דווקא לעליית כוחות דתיים קיצוניים ואלימים, במקום למיתונם.

גישתנו הפוכה בתכלית. אכן, הדת היא חלק עמוק מהבעיה אך אנו מאמינים כי היא גם יכולה וצריכה להיות חלק מהפתרון. תובנה חשובה זו הנה פרי של העמקה ומחקר רעיוניים מחד, וראיות רבות מהשטח מאידך על בסיס נסיון רב שנים של שיח עמוק עם מנהיגי דת ברחבי העולם המוסלמי. אשר על כן, אנו מאמינים שפיוס ארוך טווח במזרח התיכון בפרט, ובין ישראל למדינות מוסלמיות בעולם בכלל, יהיה חייב לכלול דיפלומטיה בין דתית. אנו רואים כי לדרך זו פוטנציאל גדול, ובלתי ממומש, להניב תוצאות משמעותיות בהפחתת האלימות, בחיזוק המאבק באנטישמיות, בשכלול יחסי החוץ של מדינת ישראל, ובהכרה רחבה יותר

בתוך כך, המרכז הבין דתי אור תורה מתמקד בשנים אלו באופן מיוחד בסוגיות היסוד הרעיוניות, התיאולוגיות והזהותיות העומדות בבסיס היחסים שבין היהדות והאיסלאם ועוסק בהן באופן ישיר כדי להשיג פריצת-דרך ביחסים בין הדתות, בדומה לפריצת הדרך שהושגה לפני 60 שנה עם הצהרת ה"נוסטרה אטטה" המפורסמת שפרסם הוטיקן ב-1965. תהליך מסוג זה דורש העמקה רעיונית ויצירת תוכן, בניית שדה שותפויות בתוך העולם היהודי ובמקביל יצירת רשת קשרים ואמון עם גורמים מתונים ובעלי השפעה בעולם המוסלמי. הנסיון מראה שישנה אופן קשבת לגישה כזו במקומות רבים בעולם המוסלמי, ובאופן מפתיע הרצון בקשר עמוק עם העם היהודי דווקא הלך וגדל באזורים רבים תוך כדי מלחמת "חרבות ברזל". המלחמה הנוכחית גרמה לחידוד הבדלים בין הגורמים המתונים לקיצונים באיסלאם ולאיום שהאחרונים מהווים על הראשונים, גם ללא קשר למדינת ישראל. מאז הסכמי אברהם אנחנו עדים לכך שנורמליזציה עם מדינת ישראל מהווה סממן חשוב של מתינות בקרב מדינות מוסלמיות, אך קשרים אלו זקוקים גם לשפה דתית, לתמיכה ועידוד של מנהיגי הדת כדי לרתום גורמים נוספים לתהליך מבורך זה.

פעילות המרכז

התוכנית האסטרטגית של המרכז בנויה על שלושה יסודות מרכזיים: מחקר ופיתוח של תשתית רעיונית לדיפלומטיה בין-דתית; יצירת מעגלי תמיכה לתהליך בתוך העם היהודי; ויצירת רשת קשרים משמעותיים עם מנהיגים מוסלמים בעלי השפעה.

השפעת המרכז בתוך העם היהודי באה לידי ביטוי בפרסומים פורצי-דרך כגון רב המכר "ושמו אחד", המציע מתווה לריפוי היחסים בין היהדות לדתות העולם, וכן הספר החדש "וחי עמך" העוסק ביחס למיעוטים במדינה יהודית לאור ההלכה. בנוסף, תכנית העמיתים על שם בליקלה מאתרת מנהיגים בעלי השפעה ומספקת להם הכשרה ותמיכה כדי להרחיב את מעגלי ההשפעה של המרכז. בוגרי התכנית מעורבים בתחומים רבים בעולם הבין-דתי, החל מקבוצות לימוד משותפות וגישור בערים מעורבות בישראל ועד לתיווך בין פוליטיקאים ואנשי דת בכירים.

ברמה הבינלאומית, המרכז היה שותף משמעותי בשורה ארוכה של כנסים בינלאומיים רבי-השפעה, ומפעיל רשת בינלאומית של קבוצות למידה ושיתופי-פעולה עם מנהיגים דתיים משמעותיים ברחבי העולם, במיוחד בקרב העולם המוסלמי.

תיאוריית השינוי של המרכז מתבססת על שימוש בשיח רעיוני ככלי ליצירת אמון, פיתוח תכנים ויצירת מיזמים משותפים. תוצרי התהליך מתרחבים בהמשך לשומעי לקחם של מנהיגי הדת הנמצאים במרכז ובאים לידי ביטוי בדרשות, פרסומים, כתיבת חומרים חינוכיים ופעילות תקשורתית. פעילויות אלו, בתורן, צפויות לשנות את האקלים החברתי-תרבותי-דתי ומצד אחד להוות משקל נגד לאנטישמיות הגואה ומצד שני לאפשר למנהיגים הפוליטיים לאמץ גישה מעשית גמישה, יצירתית ומתונה יותר. המרכז, על פי הגדרתו העצמית, אינו עוסק בהסדרים דיפלומטיים לכשעצמם אך מאמין שהתוצרים, השפה והקשרים שהוא יוצר יש בהם כדי לסייע בפריצת דרך פוטנציאלית במזרח התיכון. משום כך, המרכז פועל בשיתוף-פעולה הדוק עם המשרד לשיתוף פעולה אזורי וכן פועל בתיאום עם שאר משרדי הממשלה הרלבנטיים, בית הנשיא ורשויות ממשלתיות שונות.

הצורך לאחוה דתית יהודית-מוסלמית

השבת השחורה של 7 באוקטובר ומלחמת חרבות ברזל ממחישות את הסכנה ההרסנית שבהפיכת הדת למקור לאלימות. אך לצד זאת, לזהות הדתית יש גם פוטנציאל חיובי—כפי שניכר, למשל, בהתפתחויות הדיפלומטיות האחרונות, ובראשן "הסכמי אברהם", המדגישים את המורשת הדתית המשותפת המאחדת יהודים ומוסלמים.

עיונות מול כבוד ודו-הקיום מלווים את יחסי האסלאם ליהדות מראשיתם. לצד ביקורת על היהודים, המבוססת בין היתר על סיפורי התנ"ך כמו חטא העגל, הקוראן גם מכנה את ישראל "עם הספר" (אהל אל-כתאב) ומכיל פסוקים המהללים את עם ישראל כעם הנבחר והמבורך מכל העמים (סורה 2:47). בעיני הקוראן, התורה היא מדריך שניתן על ידי אלוהים לעם היהודי(סורה 5:44).

שאלה מהותית ביחס האסלאם ליהדות היא סוגיית הפרשנות—מהו הכלל ומהו היוצא מן הכלל? בשיח הדתי קיימת היכולת להעצים את הפרשנויות המשקפות, לדעתי, את פשוטם של המקורות, תוך דחיית פרשנויות מעוותות, כדוגמת אלו של חמאס. במאה ה-20 התחוללה מהפכה דרמטית ביחס הכנסייה הקתולית ליהודים יהדות ולישראל, בתהליך שנקרא נוסטרה אטאטה. עלינו לפעול להנעת תהליך מקביל בין האסלאם ליהדות, במטרה לבנות אחווה דתית יהודית-מוסלמית. זהו תחום שבו אנו, רבני המרכז הבין-דתי אור תורה, פועלים זה שנים עם מנהיגים דתיים מוסלמים מרחבי העולם. פעילותנו מתקיימת במסגרת תהליך היסטורי של בניית מערכות יחסים ופיתוח תשתיות תיאולוגיות-מבוססות טקסט, המכירות ומעריכות את זהותו הדתית של האחר. ב"אחוה דתית יהודית-מוסלמית: חזון מחודש לעתיד של שותפות" אנו מציעים מפת דרכים תיאולוגית לתהליך זה.

מעבר לצורך החברתי והמדיני, העיסוק ביחסי היהדות עם דתות מונותאיסטיות הוא חלק בלתי נפרד ממימוש חזון הגאולה. הדבר משתקף בשאיפת העתיד המוזכרת בתפילת עלינו, החותמת כל אחת משלוש תפילותינו היומיות: חזון שבו האנושות כולה מכירה באלוהים יחיד, כפי שמתואר בפסוק "והיה ה' למלך על כל הארץ, ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד" (זכריה יד, ט).

ספרון זה מבקש להאיר את אופק החיבור והשותפות.

הרב ד"ר יעקב נגן הוא ראש מרכז בין-דתי אור תורה, בית מדרש לישראל והאנושות ומכון בליקלה לשיח בין-דתי מבית רשת "אור תורה סטון". ר"מ בשיבת עתניאל ומחבר של עשרה ספרים.

